

ในสกุลก็ดี ในคณะก็ดี การปันงานกันทำเป็นกิจ จำปรารถนาในเบื้องต้น สหกรณ์การทำ
ร่วมกันเป็นกรณี จำต้องการในลำดับต่อนั้นมา การสองอย่างนั้นเป็นไปกลมเกลียวกันแล้ว ย่อม
ยังสกุล ยังคณะ ให้ตั้งมั่น ให้เจริญรุ่งเรือง ดุจสหกรณ์แห่งโกฏฐาสทั้งหลาย ยังสรีระให้เป็นอยู่
โดยผาสุกจะนั้น. สมเด็จพระโลกนาถเจ้าประทานพระพุทธานุศาสน์ไว้ เพื่อให้ดูเยี่ยงแมลงผึ้งแล
ปลวกว่า

เมื่อชนในเรือนคือเนื่องในสกุลเดียวกันช่วยกันประมวลโภคทรัพย์อยู่เป็นเหมือนแมลงผึ้ง
ช่วยกันเคล้าเกสรดอกไม้มาทำน้ำผึ้งเลี้ยงลูกอ่อนได้เป็นรวงใหญ่โภคทรัพย์ย่อมเจริญขึ้น
ดุจจอมปลวก อันปลวกตัวน้อย ๆ ช่วยกันก่อขึ้นได้เป็นรังใหญ่จะนั้น

กุเลปี คณมปี อญญมณญสุส กิจจสรีวิภาโค ปฐุมํ อิจฉิตพุโพ โหติ, ตพทนต์
สหกรณ์ อิจฉิตพุโพ โหติ ฯ สเจ ตพทนต์ เอกภวโต ปริยาปนุํ ภาเวยย, ยถา สรีเร
โกฏฐาสานํ สหกรณ์ สรีรํ ผาสุกํ ปวตตะเปติ เอวํ กุลมปี คณมปี ธิรํ ปติฏฐาเปติ
เจว วทตตะเปติ จ ฯ โลกนาถปี ฆมรรมมิฏูปมาย ภิกขุ อหุสสาสนโต อิมํ คาถมาท

โกเค สหฺรมาณสุส ฆมรสฺเสว อีริยโต

โกคา สหฺนิจยํ ยนฺติ วมฺมิโก อุปจียตีติ

สัญชาติ ก็คือชุมนุมที่รวบรวมสกุลแลคณะมากมาย ย่อมต้องการความป็นงานกันทำแล
สหกรณ์การร่วมกันเช่นเดียว จำพวกคนทำโรคทรัพย์ให้เกิด จำหวังให้ทำต่างชนิดกัน ถ้าเป็นได้
อย่างนี้ โรคทรัพย์ของสัญชาติจึงจักบริบูรณ์ แลจำพวกคนประกอบต่างกัน จำหวังให้ต่างฝ่ายต่าง
ทำ เพื่อความสะดวกแก่กันแลกัน ความได้ความเสีย ย่อมเนื่องถึงกัน เช่นชาวนาทำข้าวได้พวก
ค้าขายก็พอขายของดีมีกำไรงาม ถ้าชาวนาทำข้าวไม่ได้หรือได้ไม่บริบูรณ์พวกค้าขายก็พลอยขายของ
ไม่ได้หรือขายได้น้อย พวกเดินเรือก็พลอยได้พลอยเสียด้วย เพราะกสิกรรมและพาณิชย์กรรม อัน
จำพวกคนทำการจำหวัความป้องกันแลความบำรุงแห่งจำพวกผู้ปกครอง ฝ่ายจำพวกผู้ปกครองจำ
หวัความสนับสนุนแห่งจำ พวกคนผู้อยู่ใต้ปกครองแลสหกรณ์แห่งเจ้าหน้าที่ต่างแผนกในคณะของ
ตนความบกพร่องแห่งกิจสังวิภาค คือความแบ่งงานกันทำ แลสหกรณ์นั้น ย่อมเหนี่ยวความเจริญ
ของสัญชาติไว้ไม่ให้จรัญญ ความบริบูรณ์แห่งสมบัติ ๒ ประการนั้นย่อมส่งสัญชาติให้ถึงความ
รุ่งเรืองสถาพร สมเด็จพระบรมศาสดาจะแสดงการบำรุงสหกรณ์ อันเป็นรัฐประชาสนนัยครั้งโบราณ
กาล ฯ

โย พุหนุ่ กุลาน่ เจว คณานนจ สมุหฺภูโต สญชาติสงฺฆาตปเทโส, เตนปิ
กิจจสฺวิภาโค เจว สหกรณํ จ ตเถว อิจฺฉิตพฺพานิ โหนฺติ ฯ กถํ ฯ โภคกาเรหิ
นानาวิชานํ โภคากรานํ กมฺมหนฺตานํ กรณํ อิจฺฉิตพฺพํ โหติ, เอวํ สติ ปเทสฺส โภคา
พหฺกา เจว ปริปฺพณฺณา จ ภวิสฺสนฺติ ฯ กมฺมหนฺตกาเรหิปี อตฺตโน อตฺตโน สุขตฺถาย
ปาฎิเยกํ ปาฎิเยกํ กรณํ อิจฺฉิตพฺพํ โหติ, เต หิ ลามาลาภ สมนฺพฺธา โหนฺติ ฯ
กถํ ฯ สเจ หิ กสฺสกา กสิกมฺมํ กตฺวา ฌณฺญานิ ลภฺยญฺ , วาณิชาปี เตสํ อตฺตโน
ภณฺฑานิ วิภิกฺกิตฺตุํ ลภฺยญฺเยว , สเจ ปน กสฺสกา กาทฺตุํ น ลภฺยญฺ วา กตฺวา
ฌณฺญานิ น ลภฺยญฺ อปฺปกาณิ วา ปน ลภฺยญฺ , เอวํ สติ วาณิชาปี อตฺตโน
ภณฺฑานิ วิภิกฺกิตฺตุํ น ลภฺยญฺ อปฺปมตฺตกาณิ วา วิภิกฺกิตฺตานิ ลภฺยญฺ ฯ อนฺตมโส
เตสํ ฌณฺญภณฺฑาทรรกา นาวิกาปี ตสฺส ลามาลาภสฺส ภาคินฺ ภเวยฺญํ ฯ อปิจ
กสฺสกาหิปี ปาลกชนานํ สนฺติกา อตฺตโน กสิวณิชกมฺมานํ อวารณํ เจว ปฏฺิซฺคณํ
จ อิจฺฉิตพฺพานิ โหนฺติ, ปาลกชนเหิปี อตฺตนา ปาลิตชนานํ อฺปตฺถมฺมานํ เจว อตฺตโน
คณฺ วิภาเคสุ กิจจกรานํ สหกรณํ จ อิจฺฉิตพฺพานิ โหนฺติ ฯ

ถิ่นฐานอันเหมาะสมแก่ความเป็นไปของบุคคลก็ดี ของคณะก็ดี ชื่อว่าปฏิรูปเทศสำเร็จการอยู่ในปฏิรูปเทศนั้น เรียกว่าปฏิรูปเทศวาระ แปลว่า การอยู่ในถิ่นอันสมควร บุคคลก็ดี คณะก็ดี มีความเป็นไป อาศัยกิจการอย่างใด มาอยู่ในถิ่นอันสมควรแก่กิจการอย่างนั้นแล้ว ย่อมอาจยังกิจการอย่างนั้นให้สำเร็จโดยสะดวก มีเรื่องเล่าในพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้านครเชียงรายทรงย้ายราชธานีลงมาตั้ง ณ กรุงไตรตรังษ์ แลพระเจ้าอู่ทองเสด็จย้ายจากกรุงเทพมหานครลงมาตั้งราชธานีที่ตำบลหนองโสนเป็นกรุงศรีอยุธยา ก็เพื่อทรงเลือกหาถิ่นอันเป็นปฏิรูปเทศแห่งการตั้งอยู่ของประชาชาติอันเป็นราชอาณาจักร ด้วยการเลือกหาปฏิรูปเทศได้ตามสมัยกับทั้งความสามารถในการปกครอง ประชาชาติไทย จึงตั้งเป็นราชอาณาจักรมาได้ยั่งยืนนานจนกาลทุกวันนี้ แม้อุทฺพิชาติอื่นบีบบ้างในระหว่างคราวที่อ่อนแอ ก็ยังกลับตั้งตัวขึ้นได้อีก

บุคคลรส วา คณรส วา ชีวิตุตตติยา ปฏิรูปไป เทโส ปฏิรูปเทโส นาม, ตตถ วาโส ปฏิรูปเทศวาโส นาม ฯ บุคโคล วา คโณ วา เยน กมมฺนฺเตน ชีวิตํ วตเตติ ตสฺส ปฏิรูปภูเต เทเส วสนฺโต สุเชน ตํ สาเชตุํ สกุเกติ ฯ วสวารวตฺถุ เจตฺถ นิหฺสฺสนํ ฯ ชฺรายราชา (พระเจ้าเชียงราย อิตินาโมราชา) กิร ราชธานีภูตํ ชฺรายปุริ (เชียงราย อิตินามํ ปุริ) ปหาย ตสฺส ทกฺขินทิสมาเค ตาวตีสปุริ นาม นวํ ราชธานี มาเปสิ ฯ สุวณฺณโกลราชาปิ (พระเจ้าอู่ทอง อิตินาโมราชาปิ) เทวนครํ ปหาย หนองโสน อิตินาเม นิคเม อโยชฺฉนฺครํ นาม (อยุธยา อิตินาม) นวํ ราชธานี มาเปสิ ฯ เต อตฺตโน อตฺตโน อาณาจกฺกสงฺขาตสฺส รมฺมฺสฺส ปติฏฺฐานสฺส ปฏิรูปเทสํ วิจินตํ ตธา อํกุํ ฯ ยสฺมา หิ เต ตํตํสมเย ปฏิรูปเทสํ วิจินตฺวา ยถิจฺฉิตํ ปฏิภนฺติ รมฺมฺสฺส จ ปสาสเน สมตฺถา โหนฺติ ตสฺมา ทยฺยรมฺมฺสฺสํ ยาวชฺชตนา อาณาจกฺกมาเวเน สณฺหฺสิตํ เจว จิรฺมฺลฺลิติกํ จ โหติ ฯ อิหํ ทยฺยรมฺมฺสฺสํ ทพฺพลกาเล ปรรมฺมฺสฺสเนน ปีพิตํ หุตฺวาปิ ปฏิรูปเทศภูตตฺตา ปฺน อิสฺสรมาวํ ปฏิภนฺติ ฯ

แต่ถิ่นอันเป็นปฏิรูปเทศ ในสมัยหนึ่งมาถึงอีกสมัยหนึ่ง ย่อมกลายเป็นมิใช่ปฏิรูปเทศก็ได้ เพราะคติแห่งธรรมดาเปลี่ยนแปลงไปบ้าง เช่น ลำน้ำย้ายกระแสไหลไปทางอื่น ที่นั้นดอนตื้นขึ้น อัดคัดด้วยน้ำ หรือขาดขวางด้วยทางไปเพราะกำลังหย่อนไม่เทียมทันถิ่นใกล้เคียงบ้าง เช่น ที่อื่นเป็นทำเลดีกว่า มหาชนพากันอพยพไปตั้งที่นั่น ถิ่นเดิมร่วงโรยลง เจ้าของถิ่นปรารถนารักษาความเป็นปฏิรูปเทศแห่งถิ่นของตนให้คงไว้ จำต้องเอาใจใส่ป้องกัน แก้ไขพิทักษ์รักษา ให้ทันความเปลี่ยนแปลงแห่งคติของธรรมดา แลทำนุบำรุงให้มีกำลังเท่าทันเทียมถิ่นใกล้เคียง หรือพยายามให้เจริญยิ่งกว่า ฯ

โย โภจิ หิ เทโส เอกสฺมี สมเย ปฏิรูปเทโส โหติ อปรสมเย ปน
ธมฺมตาวิริณามเนปิ สามนฺตเทเสหิ อสฺมานปริปุรณภวาเวนปิ อปปฏิรูปเทโส ชาโต
โหติ ฯ กถํ ฯ นทีธารา อณฺเฐน มคฺเคน สนฺหติ เตน ตํ ตํ ฐานํ อุหนฺตปิ
อปโปกทปิ อุปนฺนคฺมฺนาคมนฺุสคฺคปิ ชาตํ โหติ ฯ เอวํ โส ธมฺมตาวิริณามเน
อปปฏิรูปเทโส ชาโต ฯ อปิ จ ตสฺส สามนฺตเทเส ปฏฺฐิตฺรภูมิกิ โหนฺติ, เตน
มหาชนโน อตฺตโน ปฏิรูปปุพฺพํ เทสํ ปทาย ปฏิรูปตฺรภูเต เทเส คนฺตฺวา ตตฺถ ตตฺถ
นิวสฺติ เอวํ สติ โส อปฺปกาณฺหุสฺสกาว่า อปชฺชติ ฯ เอวํ โส สามนฺตเทเสหิ
อสฺมานปริปุรณภวาเวน อปปฏิรูปเทโส ชาโต ฯ ตสฺมา ตสฺมี ปฏิรูปเทเส นิวาสีหิ
อตฺตโน นินฺุตฺถเทสฺส จิรกาลํ ปฏิรูปเทสกาว่า รกฺขิตุํ อิจฺจฺมานเหหิ ตสฺส อตฺตโน
ปฏิรูปเทสฺส ปฏฺฐิตฺรภูมิกิ โหนฺติ ฯ กถํ ฯ
ปฏิรูปการิตํ ปฏิจฺจ ยถา ยถาวุตฺโต ธมฺมตาวิริณามเน น ตตฺถ นิวาสีนํ อนฺตรายํ
กตฺวา อุปชฺชิสฺสติ ตถา ปฏิพาหนํ ปุเรตรํ กาทพฺพํ โส จ อตฺตโน เทโส
สามนฺตเทเสหิ สฺมานปริปุรณยุตฺโต กตฺวา อุปตฺถมฺภิตพฺโพ เตหิ วา ปน อุตฺตริตรํ
วทฺเตตพฺโพ ฯ

การอยู่ในปฏิรูปเทศ เป็นจักรสมบัติประการหนึ่งอันส่งให้ถึงความเจริญ ด้วยโลกียสมบัติ เหตุตั้งนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระบรมพุทโธวาทจักร ๔ แลตรัสว่าเป็นมงคลอันอุดม ประการหนึ่งในมงคลสูตรว่า

ความอยู่ในประเทศอันเหมาะสม เป็นมงคลอันสูงสุดอย่างหนึ่ง

แม้ในฝ่ายพระศาสนา ก็ยังต้องเลือกหาปฏิรูปเทศเป็นที่ตั้ง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสถาปนา พระพุทธศาสนาขึ้นในกรุงราชคฤห์ก่อนในที่อื่น ก็ด้วยเหตุนี้เอง ภายหลังต่อมาชมพูทวีปกลายเป็นไป ไม่เป็นปฏิรูปเทศแห่งพระพุทธศาสนา เพราะพวกพุทธศาสนิกชนทยอยนํากาลัง ไม่อาจทนพวกถือศาสนาอื่น จึงต้องย้ายไปตั้งในประเทศอื่นที่รวมประเทศไทยเข้าไว้ด้วย ซึ่งยังรักษาฐานะอยู่ได้จนทุกวันนี้ แลช่วยกันทำนุบำรุงให้เจริญทวียิ่งกว่าประเทศนั้น ๆ

ปฏิรูปเทศวาโส หิ เยหิ จกุกเกหิ สมณหาคตา เทวมนุสสา น จิรสเสว
โลกียสมปตติภูต โภเคสุ มหุตตตํ ปาปุนนติ เตสมญญตรํ โหติ ฯ เตน ภควา ตํ
ปฏิรูปเทศวาสํ จตุสุ จกุกเกสุ อญญตรํ กเถสิ, มงคลสูตรเต จ อญฺฐตฺตีสาย มงคลสุ
อญญตรํ กเถสิ

ปฏิรูปเทศวาโส จ ปุพฺเพ จ กตปุญฺญา อตฺตสมฺมาปณฺธิ จ เอตมฺมงคลมุตฺตมนฺติ ฯ

พุทธศาสนสส ปติฏฺฐาปนตฺถาย ปฏิรูปเทโสปี อฺจฺฉินฺโต โหติ ฯ
ตปฺปจฺจาเยว พุทฺโธ ชมฺพุทฺธิเป อธิคตฺตมฺสงฆาตํ สาสนํ ปติฏฺฐาปนฺโต
ปฏิรูปเทศภาวสมฺปนฺนํ ราชคหํ อฺจฺฉินฺตฺวา สพฺพปฺลฺมํ ตตฺถ ปติฏฺฐาเปสิ ฯ
อถาปรภาเค ชมฺพุทฺธิเป ปริณามํ อาปนฺโน พุทฺธศาสนสส อปฺปฏิรูปเทโส ชาโต อโหสิ,
ตทา หิ ตตฺถ พุทฺธศาสนิกา อปฺปสทฺธตฺถาย ทฺพฺพลา หุตฺวา พาหิรฺศาสนิกานํ พลํ
สนฺธาเรตฺถํ นาสกฺขีสุ, สมฺพหฺลฺลาเยว พุทฺธศาสนํ ปหาย อญฺญาสานานิ มานีสุ, ตสฺมา
ตตฺถ พุทฺธศาสนํ อนฺพุพฺเพน อนฺตรธานํ อาปชฺชิ ฯ ปจฺฉา ปน ตโต อาภิชฺชมานํ
อญฺญेषุ ปเทเสสุ ปติฏฺฐาปิตํ โหติ, ทฺยยปเทโสปี เตสํ อนฺโตคฺโธ โหติ ยตฺถ
พุทฺธศาสนิกา ชนา ยาวชฺชตนา อตฺตโน พุทฺธศาสนิกาวํ อนฺรฺกชฺชิตฺถํ สกฺโกนฺติ
สุปติฏฺฐิตฺถสทฺถาย อตฺตโน ปเทเส สุปติฏฺฐิตํ พุทฺธศาสนํ อฺปตฺตมฺภานฺติ ตถจ
อญฺญเทเสสุ พุทฺธศาสนํ อติกกมฺม อธิธํ วุฑฺฒี เวปฺลลํ ปาเปนฺติ ฯ

ประเทศไทยนี้ เป็นปฏิจูเทศแห่งอิสราภาพของชาติไทย ตั้งสืบกันมาได้ยาวนานหลายชั่วบุรุษยุค แม้ถูกชาติอื่นย่ำยีในบางครั้ง ก็ยังกลับตั้งเป็นอิสระขึ้นได้อีก แม้เมื่อประเทศใกล้เคียงที่ได้เคยเป็นคู่ขนันในสงคราม ตกอยู่ใต้อำนาจแห่งชาติอื่น ย่อมสามารถทรงตัวอยู่ได้เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นปฏิจูเทศ ประกอบกับความรักถิ่นฐาน แลความกล้าหาญสามารถป้องกันไว้อยู่ของชาติ แลเป็นปฏิจูเทศแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นคู่กับพระราชอาณาจักรสืบมาจนกาลทุกวันนี้ มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นอุปถัมภ์ฯ ได้รับความยกย่องสรรเสริญทั่วโลกว่า มีพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่าทุกประเทศ ฯ

อยมปน ทพยปเทศ โส เอตถ สญชานัน (ทพยาน) อิสสรภาเวน ปฏิจูเทศ โส โหติ, อนนทปปริสยคกาล จ ปรมปราย สญฐิต โหติ ฯ กทาจปี เส อญญฐฐน อภิวโตปี หุตวา น จิสเสว ปุน อิสสรภาว ปฏิลภิตวา สญฐาติ ฯ เย จ สามนตเทสา สงคาเม ยุกคคาหปพพา โหนติ, เตสุ ปเทศานัน วสงคเตสุปี อตตโน อิสสรภาว ฐาเรตุ สกโกติ ฯ ตํ กิสส เหตุ ฯ ทพยเทศ ทิ ปฏิจูเทศเยว โหติ, เอตถ ทพยวาสินี สกเทส ปิยายมานา วีรภาเวน สามตถิเยน จ อิม อวารนติ รกขนติ ฯ อถวา ฯ อยํ ทิ พุทธศาสนสส ปฏิจูเทศ โหติ, ยํ ปพพกาลโต ปฏฐาย ยาวชชตนา อาณาจกณ สหธิ ยุกคคาหํ สภาคตํ โหติ ยํ เอตถ สพพราชูทิ ออุปถมภิตํ โหติ ยถจ ปฏิจจ ทพยปเทศ โลกเทท “ทพยปเทศ พุทธศาสน โลก สพพเทเสสุ พุทธศาสนโต อธิกตรํ ทิปตตีติ ปสฏฐุ โหติ ฯ

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า กษัตริย์บาล ทรงวิจารณ์พระราชกรณียะโดยกุสโลบาย เพื่อป้องกันอิสรภาพแลสัมปยุตภาพแห่งรัฐมณฑล แลถาวรภาพแห่งพระพุทธานุภาพ พระราช จรรยานี้ได้ปัจจัยเป็นประโยชน์สมบัติ จักสำเร็จเป็นสวัสดิมงคลอันล้ำเลิศ แต่พระองค์กษัตริย์บาล แล ทวยราษฎร์มีประเทศไทยนี้เป็นชาติภูมิทั่วกัน จัดเป็นมงคลพิเศษที่ต้น อันเป็นเหตุให้สำเร็จผลคือ ปฏิรูปการिताข้อที่ ๒ ต่อไป

อิทานิปี มหาราชชา ทყยานมินโเท สรรฐฐปาลี ทყยเทสิสรฐฐาเสริปาลนญจ พุทฐสาสนสฺส จิรฐฐฐิตียา (พุทฐสาสนถาวรฐฐาเสริ) จ อารรณคฺคตฺตียา กุสโลปาเยน กรณียานิ วิจาเรติ ฯ อญญหิสฺส จรียา ปโยคสมฺปทาปจฺจโย หุตฺวา มหาราชสฺส เจว รฐฐปาลีเน จ สพฺเพสํ ทყยรฐฐฐวาลีเน จ อุตฺตมมฺงคฺลํ สาเชสฺสติ (อภินิพฺวาเทสฺสติ) ฯ อญํ ปฏิรฐฐเทสวาลี ปฐฺโหม มฺงคฺลวิเสสํ โหติ เยน ทฺุตฺยมฺงคฺลวิเสสฐฐตา ปฏิรฐฐการิตา นิปฺปชฺชติ ฯ

อยู่ในถิ่นใด ทำให้พอเหมาะแก่ถิ่นนั้น ชื่อว่าปฏิรูปการี ผู้ทำให้เหมาะ เช่น คณะผู้ ตั้งอยู่
ดอน สมควรเป็นผู้ชำนาญในทางบก เดินทางไวแลอดทน ขึ้นเขาลงเขาคล่องแคล่ว บุกป่าฝ่าดง
ได้ปรุปรุ่ง ตลอดถึงรู้จักหาหาเลี้ยงชีพแลอุบายป้องกันตนตามสมควรแก่ถิ่น ผู้ตั้งอยู่ชายทะเล
สมควรเป็นผู้ชำนาญในการเดินเรือ อาจฝ่าคลื่นผืนลมด้วยความกล้าหาญแลความอดทน ตลอดถึง
รู้จักว่า ตนจักตั้งอยู่ได้จักเป็นอยู่ได้ด้วยประการไร เช่นนี้ ชื่อว่าปฏิรูปการี ผู้ทำให้เหมาะ. แม้อยู่
ในปฏิรูปเทศแล้ว แต่หาเป็นปฏิรูปการีไม่ ย่อมไม่ได้ผลแห่งการอยู่ในถิ่นนั้น

ปฏิรูปการิตาติ เจตฤ ๑ ยสมี หิ เทเส นิวสติ ตสส ปฏิรูปิ ธนาธิคมุบายัง
กโรตีติ ปฏิรูปการี ๑ นิทสสนัง เจตฤ ทฎฐัพพัง ๑ เย ถลฎฐาเน นิวสนุติ เตหิ
ถลมคคกุสเลหิ ภวิตัพพัง สีสมคมเนหิ ขนุติเกหิ จ, เย ปพพตวาสิเน โหนุติ เตหิ
ปพพตารุหโนรุหเน ปาคุญญญบตเตหิ ภวิตัพพัง, เย วนวาสีเน โหนุติ เตหิ
วนจรणे สมตเถหิ ภวิตัพพัง, สพเพหิ จ ตตังเทศปฏิรูปสส อาชีวปถสส เจว
อตตารกขโณปายสส จ ชานนเกหิ ภวิตัพพัง ๑ เย ปน สมุททสมมีปฎฐาเน นิวสนุติ
เตหิ นาวาคมนโภวิเทหิ เจว วิริยขนุตีหิ สมุทเท อฎฐิตวิจิเวเต อติกมิตุัง สมตเถหิ
จ ตตฤ สุขวาสวิธิสส ชานนเกหิ จ ภวิตัพพัง ๑ ตถารูปา หิ ชนา ปฏิรูปการีเน
นาม ๑ เย ปฏิรูปเทเส นิวสนุติปิ น ปน ปฏิรูปการีเน โหนุติ เต ตาทิสัง
ปฏิรูปเทสวาสสส อานิสสัง น ลภนุติ ๑

เช่น ตั้งอยู่ในประเทศมีพื้นที่เป็นทำเลดี ควรแก่การเพาะปลูกมีทำนาเป็นต้น แต่ไม่ตั้งหน้าทำ ไม่ตั้งหน้าบ่ารุงให้ถึงขนาด พี่ชพันธุ์มีธัญชาติเป็นต้น ที่ควรเกิดเป็นผลแก่ผู้ทำให้มั่งคั่งบริบูรณ์ ย่อมหาเกิดไม่ ฝ่ายผู้อยู่ในถิ่นแม่ไม่ใช้ปฏิรูปเทศ แต่เป็นปฏิรูปการี ทำเหมาะเจาะแก่ถิ่นฐาน อาจทำถิ่นที่อยู่ให้เป็นปฏิรูปเทศ ขึ้นก็ได้ เช่น ตั้งอยู่ในประเทศมีพื้นที่ไม่เป็นทำเลเหมาะแก่แห่งการเพาะปลูก แต่เป็นคนใช้ความคิด มีอุตสาหกรรมประกอบกิจหัตถกรรม ทำพัดตุ่ต่าง ๆ ขึ้นด้วยฝีมือด้วยสัมภาระอันจะพึงแสวงหาได้ในถิ่นของตน จำหน่ายออกไปแก่ชนประเทศอื่น ๆ ทรัพย์สินทวีขึ้นมั่งคั่งบริบูรณ์สมด้วยพระพุทธภาษิตบัณฑิตว่า **ปฏิรูปการี ฐรวา อฏฐาตา วินุเต ธน** แปลว่า คนมีฐานะเป็นผู้หมั่นทำให้เหมาะเจาะ ย่อมได้ทรัพย์สิน มั่งมีขึ้นแล้ว ย่อมมีกำลังเพื่อจะหาสัมภาระมาจากนอกประเทศ ขยายหัตถกรรมให้ตีพิเศษกว้างขวางออกไปมีพัสดุเครื่องใช้ บริบูรณ์แล้ว ย่อมมีทางสอดส่องรู้คดีแห่งธรรมตา ได้วิวัฒนาเป็นเครื่องประกอบให้สำเร็จประโยชน์ขึ้นทุกที่อำนาจก็เกิดมีตามมาในลำดับ ย่อมทำถิ่นฐานให้รุ่งเรืองพร้อมสรรพด้วยศิลปวิทยา อาจเป็นเจ้าแบบเจ้าแผนของนานาประเทศก็ได้

ม.๓๑๘แม่อยู่ในปฏิรูปเทศแล้ว(พระธรรมวโรดม,น.๕๖๓)

เย จาปี ปฏิรูปเทศ นิวสนฺติ เต ปน ปฏิรูปการี น โหนฺติ, ยํ ยํ สุขํ ตตฺถ นิวสนฺตมฺสฺส, ตํ ตํ เหว วินุหนฺติ ฯ กถํ ฯ เย หิ กสิกมฺมฺสฺส ปฏิรูปเทศ นิวสนฺติ, เต ปน หินฺวริยา นิภิชิตฺตฺฐรฺวา หุตฺวา ตตฺถ ตตฺถเวว กสิตุํ วิปิตุํ วุตฺตพิชานิ จ อภิวฑฺฒตุํ เหว ฆณฺฺนฺติ น วายมนฺติฯ ปุพฺพพฺนนาปรนฺนาทีนํ จ พิชานิ อนุปฺปนฺนานิ น อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนานิ จ เหว วุฑฺฒิ วิรุฬฺหิ เวปฺลุลํ ปาปฺณนฺติ ฯ เย จาปี อปฺปฏิรูปเทศ นิวสนฺติ, เต ปน ปฏิรูปการี หุตฺวา ตํเยว เทสํ ปฏิรูปเทศํ กาทุํ สกฺโกหนฺติฯ กถํ ฯ เย หิ กสิกมฺมฺสฺส อปฺปฏิรูปเทศ นิวสนฺติ, เต ปน วิจฺกฺขณฺณ สวีริยา อนิภิชิตฺตฺฐรฺวา หุตฺวา สหตฺถา อตฺตโน นินฺวฏฺฐปฺเทศ อยฺเยสุ วา คเวสิตฺเพหิปี วตฺถุหิ หตฺถกมฺมานิ ปโยเชตฺวา อยฺเยสุ วา ฐฺนเนสุ วา วิเทเสสุ วา กยวิกฺกยตฺถาย ตานิเยว หตฺถกมฺมานิ ปณฺธิตฺวา พฺหุณี ธนานิ วินุหนฺติ ฯ วุตฺตเวเหตุํ ภควตา ปฏิรูปการี ฐรฺวา อฏฺฐาตา วินุเต ธนฺติ ฯ เอวมฺปิ ลทฺโธคา มหฺทฺธนา มหาโธคา หุตฺวา อนุปฺพฺเพว อยฺญฺโต วา วิเทสโต วา สมฺภารานํ คเวสนํ อภิวฑฺฒตุํ หตฺถกมฺมานิ จ วิตฺถารคตานิ กาทุํ สกฺโกหนฺติ ฯ อุปฺโภคปริโภคสมปฺปิตา จ อุกฺคหิตฺลิปฺปี ปฏฺิจฺจ ยถาสภาวํ ปชานฺนตา ภิชฺโยโส มตฺตาย ยถิจฺฉิตฺตุถํ อภินิปฺผาเทนฺติ ฯ เย หิ อชฺฐมา โหนฺติ มหฺทฺธนา มหาโธคา, เตสมฺนุกฺกเมว วโส

อภิวทุมติ ฯ ตาทิสายะว ตํ เทสํ ลิปฺปาทีหิ อิทํ ผีตํ ภาโรนฺติ นาม ฯ ตาทิสานํเยว
นิฏฺฐูปฺเตสานํ กลยาโณ กิตฺติสํโห วิเทเสสุ อพฺภคฺคจฺฉติ ฯ

อีกนัยหนึ่ง ปรารภในกาลใด ทำให้เหมาะเจาะแก่กาลนั้น ก็ชื่อว่าปฏิรูปการี หัตถกรรม
ของบางประเทศย่อมเสื่อมไป จนคนนอกประเทศเข้ามาแทนที่ และมีพัสดุดังประเทศเข้ามาจำหน่าย
แทน ก็เพราะคนในประเทศ หาได้เป็นปฏิรูปการีผู้ทำให้เหมาะเจาะแก่สมัยไม่ มีนิตินัย เช่น
การก่อสร้างไม้อันเป็นองค์แห่งการปลูกสร้าง ครั้งยังไม่มีช่างนอกประเทศเข้ามาแข่งขัน คนใน
ประเทศยังมีงานทำ แต่เคยทำอยู่อย่างใด ก็คงทำอยู่อย่างนั้น ไม่คิดผ่อนผันแก้ไข เพื่อทำให้ดีขึ้น
เพื่อให้ทันแรง ทุ่นทุน ทุ่นเวลา จะได้ถูกใจคน จะได้สำเร็จเร็ว จะได้รับทำด้วยราคาถูก ครั้งมีช่าง
นอกประเทศเข้ามาแข่งขัน เขาได้ดีกว่า ใช้แรงใช้ทุนเบากว่า ใช้เวลาน้อยกว่า รับทำได้ดีกว่า
ช่างในประเทศสู้เขาไม่ได้ ก็ต้องทิ้งงานนั้นเสีย ให้ช่างแก่ช่างนอกประเทศ ไม่เป็นเพียงแต่หัตถกรรม
แม่ฝ่ายธุรการ ตลอดถึงการปกครองบ้างเมืองก็เป็นจุดเดียวกัน ต้องทำให้สมควรให้เหมาะแก่กาลละ
จึงยังผลให้สำเร็จอยู่ได้ แลอุปถัมภ์ผู้ทำให้ทรงตัวอยู่ได้

อปริ นโย ๑ กมฺมฺนฺตํ กาทํ ยํ กาลํ อารมฺติ ตสฺส กาลสฺส อนุรูปํ กโรติ,
เอวมฺปิ โส ปฏิรูปการี นาม ๑ ตตฺตฺรายํ อธิปฺปาโย ๑ ยสฺมา ปน ยสฺมี กสฺมิณฺจ
ธมฺมฺสฺส อนฺโตชฺนา เหว ปฏิรูปการีโน โหหนฺติ น กาลานุรูปํ กโรหนฺติ ตสฺมา ตสฺมี ธมฺมฺสฺส
หตฺถกมฺมํ ปฺริทานี อปฺชฺชติ, นิทฺสสนํ เจตถ นวกมฺมฺงคฺคฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก
จยกมฺมวฑฺฒกํกมฺมานิ ๑ ตปฺปจฺจยา จ วิเทสิกา พฺยตฺตา ชนา ตํ ธมฺมฺสฺส อคฺคฺนฺตฺวา
ตาทิสํ หตฺถกมฺมํ กโรหนฺติ อนฺเภาณิ จ วิเทสิกาณิ ภณฺฑานิ ตตฺถ อานีตานิ โหหนฺติ ๑
วิเทสิกาณํ การุณํ ตํ ธมฺมฺสฺส อณฺตคฺกาลํ ตตฺถ อนฺโตชฺนา สฺวชน อตฺตโน นวกมฺมํ
ปฺยญฺชิตฺตํ ลภนฺติ เต ปน ปุพฺพ-กาลํ ยาทิสฺส วิธินา ยาทิสํ กมฺมฺนฺตํ ปฺยญฺชิตฺตํ
ปจฺจกฺกาลํปิ ตาทิสฺส วิธินา ตาทิสํ กมฺมฺนฺตํ ปฺยญฺชนฺติเยว ชนํ มนาปตฺถาย
ลหฺนฺนิปฺพาทนฺตฺถาย อปฺปภตฺติยา กรณฺตฺถาย สาธฺตฺรํ กาทํ เจว ภามฺมฺปิ ปาภฺมฺมฺปิ
กาลมฺปิ ปฺริทาเปตฺตํ จ อฺปายํ น จินฺตฺนฺติ ๑ อถาปฺรมาเค วิเทสิกา พฺยตฺตา การโว
ธมฺมฺสฺส อคฺคฺตา โหหนฺติ, เต หตฺถกมฺมมาทิสํ โภวิทฺวา หุตฺวา ตํ ตํ กมฺมฺนฺตํ สาธฺตฺรํ กาทํ
สกุโหนฺติ, อปฺปตฺตาราย จ ภตฺติยา ตํ ตํ กโรหนฺติ ๑ อนฺโตธฺมฺมฺสฺส การโว เตหิ สทฺธิ
ยฺคคาหํ อสกุโหนฺตา ตํ ตํ กมฺมฺนฺตํ วิสฺสชฺชนฺติ น มนฺสิโกโรหนฺติ เตสํ วิเทสิกาณํ
การุณํ โอดารํ เทนฺติ ๑ น เกวลํ หตฺถกมฺมํ กาลานุรูปํ กาทพฺพํ อถไซ ฐกมฺมํ
อนฺตมฺโส ธมฺมฺสฺส ปฺปสาสนมฺปิ ตเถว กาทพฺพํ ๑ เอวํ สนฺเต ยถิจฺฉิตํ ผลํ นิปฺพาเทติ
การโว จ สนฺธาเรติ ๑

อีกนัยหนึ่ง ทำเพียงเท่าใด ทำถึงเท่าใด จักพอดี ทำเพียงเท่านั้น ทำถึงเท่านั้น ก็ชื่อว่า ปฏิรูปการี เช่น ประเทศที่รู้จักประหยัดทรัพย์ ไม่ใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่ายไม่ใช้ของต่างประเทศ เกินกว่าสมควร ตั้งใจบำรุงทางได้ของตน อุคตหนุนลินค้ำของประชาชนในประเทศให้ไพบุลย์ เพื่อจำหน่ายออกไปนอกประเทศ มีรายได้ท่วมรายจ่าย การรู้จักประหยัดทรัพย์ใช้จ่ายแต่พอเหมาะพอดี เป็นสำคัญของประเทศเท่ากับของสกุลวงศ์แลของบุคคล เป็นมูลแห่งผล คือ ความเจริญรุ่งเรืองสถาพรมั่นคงยั่งยืนนาน

อถวา ๗ ยาวตกสฺส กิจจสฺส กรณน วา ยาวปริจฺฉินฺนสฺส กิจจสฺส กรณน วา สมตฺตํ นาม ภวติ, ตาวตกํ กโรหนฺโต ตาวปริจฺฉินฺนํ กโรหนฺโต วา ปฏิรูปการี นาม ๗ ตตฺริทํ นิสฺสณฺํ ทฏฺฐพฺพํ ๗ รมฏฺฐปาลีโน ทิ ปริมิตพฺพยวเสน รมฏฺฐชนปริโฆเค มตฺตํ ชานนฺติ, น อติพฺพยการีเน หุตฺวา รมฏฺฐสฺส อายสีมาตีตํ รมฏฺฐชนํ ปริภุญฺชนฺติ, ยานิ ภณฺทานิ วิเทสิกาणि โหนฺติ วิเทสภตานิ ตานิ สมตฺตโต อติเรกตรํ น ปริภุญฺชนฺติ, รมฏฺฐวาลีโน อฏฺฐฐานวีริเยน พาหาพเลน เสทาวกฺชิปนเนน จ ฌมฺมิเก โภเค อญฺพฐฺเหหนฺติ เต ปฏฺิจจ รมฏฺฐสฺส อายภุตฺตสฺสกาโฆ ภวติ, ยานิ รมฏฺฐวาลีทิ กตานิ ภณฺทานิ อตฺถิ ตานิ วิเทสํ นีหริตฺวา วิกฺกิณฺนตฺถาย วิกฺกเยยานิ กตฺวา อุปตฺถมฺภณฺติ ตานิ ปฏฺิจจ รมฏฺฐสฺส อาโย วลณฺชโต หุตฺโรเยว โหติ, อิทํ ปฏิรูปการิตาย นิสฺสณฺํ ๗ เอสา ปน ปริมิตพฺพยวเสนปิ อญฺจฉวิการกฺขวเสนปิ ฌนปริโฆเค มตฺตตณฺฺตฺตา รมฏฺฐสฺส กุลสฺส วิย ปุคฺคตสฺส วิย จ อธิกรณียํ ว โหติ รมฏฺฐสฺส จ วุฑฺฒิยาปิ จิรภูตฺติยาปิ พลวปจฺจโย โหติ ๗

อีกประการหนึ่ง ทำตามอำนาจแห่งเหตุ เหตุบ่งให้ทำอย่างไรได้ ทำอย่างนั้น ก็ชื่อว่า ปฏิรูปการี ประเทศที่ย่อมนับถือสัญญาอันทำไว้ต่อกัน ลางข้อแม้ไม่เป็นความได้เปรียบฝ่ายตน แม้ไม่เป็นความสะดวกฝ่ายตน แต่จำเป็นต้องทำ เพราะเป็นการฉวยโอกาส ผู้ทำตามอำนาจแห่งเหตุ คือเหตุจำกัด้ให้ต้องทำอย่างนั้น ในคราวเช่นนั้น

ปฏิรูปการิตา ความเป็นผู้ทำให้เหมาะนี้ ย่อมชี้ทางแก่ผู้อยู่ในประเทศว่า ทำอย่างไรจัก สมควร จักเหมาะ เมื่อทำตามอย่างนั้น ย่อมถึงความสวัสดิ รุ่งเรืองวัฒนา ฯ

อถวา ฯ โย การณวส์ อนุคจจติ, การณํ ยถา การเรตุํ สุเจติ ตถา กโรติ, โสปี ปฏิรูปการี นาม ฯ นิตสสนํ เจตถ ทฏฐัพพํ ฯ ฏฐุปาลีโน หิ, ยา ปฏิญญา อญญฏฐุหิ สหฺวี กตา, ตํ ปฏิสฺสนนฺติ เจว สฏฺฐุ อนุโกโรนฺติ จ, กิณฺจาปี ตตฺถ โย โกจิ วจนฺตโต อตฺตโน ฏฐุสฺส เหว อิจฺฉิตปฺปโยชนํ โหติ น จ สุขาย ปวตฺตติ, การณวสิกกตฺตา ปเนสา อนุกาตพฺพา โหติ, ตาทิสกาเล หิ การณเมว ตถา อนุกรณปจฺจโย, อิทมฺปิ ปฏิรูปการิตาย นิตสสนํ ฯ

ปฏิรูปการิตา เหลสา ฏฐุวาสิํ “อีทิสเนน กรณน ปฏิรูปตา นาม ภวติ, อีทิสํ กโรนฺตา โสตถี คจฺจนฺติ วุฑฺฒี วิรุฬฺหี เวปุลลํ ปาปุณฺนติ จาติ อิมํ อตฺถํ ทีเปติ ฯ

(อีกสำนวนหนึ่ง)

อถวา ฯ โย การณวส์ อนุคจจติ, การณํ ยถา การเรตุํ สุเจติ ตถา กโรติ, โสปี ปฏิรูปการี นาม ฯ นิตสสนํ เจตถ ทฏฐัพพํ ฯ ฏฐุปาลีโน หิ, ยา ปฏิญญา อญญฏฐุหิ สหฺวี กตา, ตํ ปฏิสฺสนนฺติ เจว สฏฺฐุ อนุโกโรนฺติ จ, กิณฺจาปี หิ ตตฺถ โย โกจิ วจนฺตโต อตฺตโน ฏฐุสฺส เหว สุนฺทรตฺโต โหติ น จ สุขาย ปวตฺตติ, การณวสิกกตฺตา ปเนสา อนุกาตพฺพา โหติ, ตาทิสกาเล การณเมว ตถา อนุกรณปจฺจโย, อิทมฺปิ เตสํ อนุกรณํ ปฏิรูปการิตาย นิตสสนํ ฯ

ปฏิรูปการิตา เหลสา ฏฐุวาสิํ “ยาทิสํ กโรนฺตานํ ปฏิรูปตา นาม ภวติ, ตาทิสํ กโรนฺตา โสตถี คจฺจนฺติ วุฑฺฒี วิรุฬฺหี เวปุลลํ ปาปุณฺนติ จาติ อิมํ อตฺถํ ทีเปติ ฯ

ในฝ่ายพระศาสนา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงเป็นปฏิรูปการี ทรงสั่งสอนประชาชน
ในทางพระพุทธศาสนา แม้ทรงดัดแปลงแก้ไขหันเข้าหาความจริงแลเป็นไปเพื่อสำเร็จประโยชน์
ถึงกระนั้น ก็ยังทรงสั่งสอนอนุโลมตามถิ่นฐานแลกาลสมัย แม้ทรงถือธรรมเป็นบรรทัด ก็ยังทรง
อนุวัตน์แต่พอดี เช่นเมื่อพระเทวทัตทูลขอ เพื่อทรงห้ามภิกษุไม่ให้ฉันเนื้อแลปลา พระองค์ไม่ทรง
อำนวยการตาม ทรงห้ามแต่เพียงอุทิสมังสะ คือเนื้อแลปลาที่เขาฆ่าเฉพาะสัทธิศกทั้ง ๕ มีภิกษุเป็น
ต้น ภิกษุเป็นผู้มีความเลื่อมใสเนื่องด้วยผู้อื่น ถือกวดขันอย่างนั้น ย่อมทำตนให้เขาเลื่อมใส
เพราะเขาจะต้องทำบริภคอย่างหนึ่ง ทำถวายภิกษุอย่างหนึ่ง เป็นการลำบาก ๒ ทน เกินกว่าพอดี

สาสนโต ปน สมมาสมพุทโธปี ปฏิรูปการีเยว โหติ ฯ กถํ ฯ โส ภควา
ชนตาย ฌมมํ เทเสนโต เทสนํ วินิตตเตตวา สจฺจานุโลมิกํ เจว อตฺตสาธิกํ จ กตฺวา
เทเสติปี เทสกาลานุโลมิกํ ปน กตฺวา เทเสติ ฌมมํ ปฺรายนํ กตฺวา ปริคฺคหติปี
มตฺตตฺตญฺจํ ปน อนุวตฺตติ ฯ นิสฺสํสํ เจตฺถ เทวตฺตวตฺตญฺจํ ฯ เอกทา เทวตฺโต
ภควนฺตํ ภิกฺขุณฺํ มํสฺมจฺจขาทนํ ปฏิภฺชิปีตุํ อยาจิ, ภควา ปน นานุชานิ ภิกฺขวาทโย
ปญฺจ สหสมฺมิเก อุทฺทิสฺส มารีตสฺตตฺตมํสฺมจฺจสงฺขาตํ อุทฺทิสฺสํสํเยว ปฏิภฺชิปี ฯ
กสฺมา ฯ ภิกฺขุ หิ ปฺรปฏิพฺธาชีวิกา โหนฺติ สเจ เทวตฺเตน ยาจิตฺวตฺตญฺนิ
อูกกฺกฺลฺลฺโต อนุปฏิปชฺเชยฺยํ, อตฺตา ทฺพฺภรตฺตตฺตญฺเจว ทฺปฺโปสฺตตฺตญฺจ อปาชฺชติ, มนุสฺสา
หิ ภิกฺขุณฺํ ออาหารํ เทนฺตา ทฺวิวารํ วิเหสํ อปาชฺชนฺติ, เตหิ เอโก อาทาโร อตฺตนา
ปริภฺวชิตฺตุํ ปจิตฺตพฺโพ โหติ อปฺโร ภิกฺขุณฺํ ทาตุํ, เอวรูปํ อติเรกมตฺตํ หุตฺวา
ปวตฺตติ ฯ

อนึ่ง พระองค์เป็นการฉวีโก ทรงทำตามอำนาจแห่งเหตุ ทรงเห็นแก่การพระศาสนาเป็นใหญ่ ไม่ได้ทรงมุ่งหมาย ต้องการลาภผลเกียรติยศชื่อเสียงแลอำนาจ เมื่อถึงเวลาสมควร ทรงพระอนุญาติให้สังฆเป็นใหญ่ในอันอำนวยการพระศาสนา ในส่วนพระวินัยทรงตั้งพระบัญญัติขึ้นตามอำนาจแห่งเหตุแล้ว ทรงแก้ไขตัดแปลงเข้าหาความดี โดยสมควรแก่กาลเทศะ ลางสิกขาบทต้องมีอนุบัญญัติถึง ๗ ครั้งก็มี ทรงผ่อนลงให้พอเหมาะพอดี ถ้าพระองค์มีพระชนม์มาจนบัดนี้ น่าจะทรงแก้พระบัญญัติเก่า ตั้งพระบัญญัติใหม่ขึ้นอีก เป็นอเนกประการ ฯ

อถวา ภควา การฉวีโก โหติ ฯ กถํ ฯ โส ภควา การฉสฺส วสํ อนุปวตฺตติ ฐมฺมสงฺฆาตฺตาสนฺนเมว อธิปตํ กตฺวา คณฺเฑติ น อตฺตโน ลภณฺจ ลีโลกณฺจ ปภาวณฺจ นิगมยติ ฯ ปฏฺฐูปกาเล ปน สมฺปตฺเต สงฺฆสฺส สาสนกิจฺจปริหาเร มหตฺตํ อนุชานาติ ฯ วินยปกฺเข ทิ ภควา การฉวสฺสานุโลมิกานิ ลิกฺขาปทานิ ปญฺญาเปตฺวา ตานิ ปญฺญตฺตานิ ยุตฺติภาวาย วิปริณาเมติ ลีถิลสฺส ลิกฺขาปทสฺส กาลเทศานุโลมิกํ อนุปญฺญตฺตี ปญฺญาเปติ, อติทพฺหํ ลิกฺขาปทํ มตฺตานุรูปุ อุนํ กโรติ , อิมินา นิยาเมน กสฺสจฺจ ลิกฺขาปทสฺส อนุปญฺญตฺติ สตฺตกฺขตฺตํ ภวติ, สเจ ทิ โส ภควา ยาวชตฺตนา อธิสฺส , นฺน พหุกานิ ปุพฺพลิกฺขาปทานิ วิปริณาเมยฺย พหุกานิ จ อปรลิกฺขาปทานิ ปญฺญาเปยฺย ฯ

อีกประการหนึ่ง ทำตามอำนาจแห่งเหตุ เหตุ**บ่ง**ให้ทำอย่างไร ทำอย่างไรนั้น ก็ชื่อว่าปฏิรูปการี

อถา ฯ โย การณวสั อญคจจติ, การณั ยถา กาเรตุ **สุเจติ** ตถา กโรติ, โสปี
ปฏิรูปการี นาม ฯ

ประเทศที่ย่อมนับถือ**สัญญา**อันทำไว้ต่อกัน **لاغข้อ**แม่ไม่เป็นความได้เปรียบฝ่ายตน แม่ไม่เป็นความสะดวก
ฝ่ายตน แต่จำเป็นต้องทำ เพราะเป็นการณวลีโก ผู้ทำตามอำนาจแห่งเหตุ คือเหตุจำกัดให้ต้องทำอย่างนั้น
ในคราวเช่นนั้น

นิทสสนั เจตถ ทฏฐัพพั ฯ ฏฐุปาลีโน หิ, ยา **ปฏินญา** อญญรฏฐุหิ สหฐี กตา,
ตัม ปฏิสสุณนุติ เจว สฏฐุ อญกโรนุติ จ, กิญจาปี หิ ตตถ **โย โกจิ วจนตุโถ**
อตตโน ฏฐุสส เนว สุนทรตโถ โหติ น จ สุขาย ปวตตติ, การณวลีกกตตทา
ปนเสา อญกาทพพา โหติ, ตาทิสกาล การณเมว ตถา อญกรณปจจโย, อิทมปี เตสั
อญกรณั ปฏิรูปการิตาย นิทสสนั ฯ

ปฏิรูปการิตา ความเป็นผู้ทำให้เหมาะนี้ **ย่อมชี้ทาง**แก่ผู้อยู่ในประเทศว่า ทำอย่างไรจักสมควร จักเหมาะ
เมื่อทำตามอย่างนั้น ย่อมถึงความสวัสดิ รุ่งเรืองวัฒนา

ปฏิรูปการิตา เฮสา ฏฐุวาสินั “ยาทิสั กโรนุทานัน ปฏิรูปตา นาม ภวติ, ตาทิสั
กโรนุตา โสตุถี คจจนุติ วุฑฐี วิรุฬหี เวปุลลั ปาปุณนุติ จาติ อิมั **อตุถั ทีเปติ** ฯ

ในฝ่ายพระศาสนา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงเป็นปฏิรูปการี

สาสนโต ปน สมมาสมพุทโธปี ปฏิรูปการีเยว โหติ ฯ

ทรงสั่งสอนประชาชน ในทางพระพุทธศาสนา แม้ทรงดัดแปลงแก้ไข**หันเข้าหาความจริง** และ**เป็นไปได้สำเร็จ**
ประโยชน์ ถึงกระนั้น ก็ยังทรงสั่งสอน**อนุโลมตามถิ่นฐานแลกาลสมัย** แม้ทรงถือธรรมเป็นบรรทัด ก็ยังทรง
อนุวัตน์แต่พอดี

กถ ๙ โส ภควา ชนตาย ฌมมฺ เทเสนโต เทสนํ วินิวตฺเตตฺวา **สัจจานุโลมิกํ**
เจว อตฺตสํวริกํ จ กตฺวา เทเสติปิ **เทสกาลานุโลมิกํ** ปน **กตฺวา** เทเสติ ฌมมฺ ปฺรายนํ
กตฺวา **ปริคฺคหติปิ มตฺตตณฺณตํ** ปน **อนุวตฺตติ** ๙

เช่น เมื่อพระเทวทัตขอลอ เพื่อทรงห้ามภิกษุไม่ให้ฉันเนื้อแลปลา พระองค์ไม่ทรงอำนาจตาม ทรงห้ามแต่
เพียงอุทิสสมังสะ คือเนื้อแลปลาที่เขาฆ่าเฉพาะสหกรรมิกทั้ง ๕ มีภิกษุเป็นต้น

นิทฺสฺสนํ เจตฺถ เทวทตฺตวตฺถ ๙ **เอกทา** เทวทตฺโต ภควนฺตํ ภิกฺขุณฺ
มํสมจฺจขาทนํ **ปฏิกฺขิปปิตุํ** อฺยฺยจิ, ภควา ปน นานุชานิ **ภิกฺขวาทโย** ปญฺจ สหกรรมิกเ
อุทิสฺส มารีตสฺตตมํสมจฺจสงฺขาทํ **อุทิสฺสมํสํเยว** **ปฏิกฺขิปปิ** ๙

ภิกษุเป็นผู้มีความเลื่อมซึ้งเนื่องด้วยผู้อื่น **ถือกวอดขันอย่างนั้น** **ยอมทำตนให้เขาเลี้ยงยาก**

กสฺมา ๙ **ภิกฺขุ** ทิ **ปรปฏฺวิพฺพชาชีวิกา** โหนฺติ **สเจ** เทวทตฺเตน **ยฺยจิตฺวตฺถุณิ**
อฺกุกฺกฺวลฺโล **อนุปฏฺวิปฺชเชยฺย** , **อตฺตา** **ทฺพฺพกรตฺตณฺเจว** **ทฺพฺโปสฺตตณฺจ** **อาปชฺชติ**,

เพราะเขาจะต้องทำบริโศคอย่างหนึ่ง ทำถวายภิกษุอย่างหนึ่ง เป็นการลำบาก ๒ หน **เกินกว่าพอดี**

มนุสฺสา ทิ **ภิกฺขุณฺ** ออาหารํ **เทนฺตา** **ทฺวิวารํ** **วิหเส** **อาปชฺชนฺติ**, **เตหิ** **เอโก** **อาหาโร**
อตฺตนา **ปริภฺวชิตุํ** **ปจฺจิตพฺโพ** **โหติ** **อฺปโร** **ภิกฺขุณฺ** **ทาตุํ**, **เอวรูป** **อติเรกมตฺตํ** **ทฺตฺวา**
ปวตฺตติ ๙

อนึ่ง พระองค์เป็นการณวลีโก

อถวา ภควา **การณวลีโก** **โหติ** ๙

ทรงทำตามอำนาจแห่งเหตุ ทรงเห็นแก่การพระศาสนาเป็นใหญ่ ไม่ได้ทรงมุ่งหมาย **ต้องการ**ลาภผลเกียรติยศ
ชื่อเสียงแลอำนาจ

กถา ฯ โส ภควา การณสุส วสั อหุปวตตติ ชมมสงฆาตศาสนเมว อธิปตี กตวา
คณตนิ น อตตโน ลากมฺจ ลีโลกมฺจ ปภาวมฺจ **นิงามยติ** ฯ

เมื่อถึงเวลาสมควร ทรงพระอนุญาติให้สงฆ์เป็นใหญ่ใน**อันอำนาจการพระศาสนา**

ปฏิรูปกาลเอ ปน สมฺปตเต สงฺฆสฺส **สาสนกิจฺจปริหาเร** มหตตํ อหุชานาติ ฯ

ในส่วนพระวินัยทรงตั้งพระบัญญัติขึ้น**ตามอำนาจแห่งเหตุแล้ว** ทรงแก้ไขตัดแปลงเข้าหาความดี โดยสมควร
แก่กาลเทศะ ลางสิกขาบทต้องมีอนุบัญญัติถึง ๗ ครั้งก็มี ทรงผ่อนลงให้พอเหมาะพอดี

วินยปกฺเข ทิ ภควา **การณวสาณโลมิกานิ** สิกฺขาปทานิ ปญญาเปตวา ตานิ
ปญฺจตฺตานิ ยุตฺติภาวาย **วิปริณาเมติ** ลีถิลสุส ลิกฺขาปทสุส กาลเทศาณโลมิกํ
อนุปญฺจตฺตี ปญญาเปติ, อติทฬฺหํ ลิกฺขาปทํ มตฺตานุรูปุ อุนํ กโรติ , อิมินา
นียาเมน กสฺสลิจิ ลิกฺขาปทสุส อหุปญฺจตฺติ สตฺตกฺขตฺตํ ภาวติ,

ถ้าพระองค์มีพระชนม์มาจนบัดนี้ **น่าจะทรงแก้พระบัญญัติเก่า** ตั้งพระบัญญัติใหม่ขึ้นอีก เป็นอนุเคราะห์ ฯ

สเจ ทิ โส ภควา ยาวชตฺตนา อธิสฺส , ฐุน พหุกา นิ ปุพฺพลิกฺขาปทานิ
วิปริณาเมยฺย พหุกา นิ จ อปรลิกฺขาปทานิ ปญญาเปยฺย ฯ

อันชนนิกรผู้อยู่ร่วมกัน ต่างคนต่างประพฤติธรรม จึงมีความสุขความเจริญร่มเย็นธรรม
ย่อมคุ้มครองหมู่ให้ตั้งอยู่สงบเกษมสถาพร นักปราชญ์ผู้เป็นศาสดาในทางศาสนา จึงสอนมหาชน
ให้ประพฤติธรรม ท่านผู้ปกครองย่อมยกย่องธรรม แลยอมกำจัดอธรรมเสียผู้ได้ประพฤติผิดธรรม
ทำร้ายกันก็ดี ทำโจรกรรมคือเอาทรัพย์แห่งกันก็ดี ประพฤติผิดในกามก็ดี เจริญสามลือกกลางกัน
ก็ดี ย่อมลงอาชญาแก่ผู้นั้น เช่นเดียวกับหนามยกเอาหนามบัง การลงอาชญานั้น ไม่ใช่ธรรมแท้
ก็จริงแต่ทำตามหลักแห่งนิติบัญญัติล่วงหน้าไว้ เพื่อกำจัดอธรรม นับว่ายุติธรรม คือธรรมโดย
บัญญัติ เป็นรัฐฎาภิบาลนโยบายประการหนึ่ง เป็นกรณียะของท่านผู้ปกครองจะพึงถือเป็นหลัก

เย เต มนุสสา สหวาสโน โหนติ, เต เจ ธรรมจารีโน ภเวยฺย, เตสํ
วุฑฺฒิเยว, โน ปริหานิ ฯ ธรรมโม หิ ธรรมจารี ชนนิกาเย รกฺขติ เขมํ สมฺปาเปติฯ
วุฑฺฒมฺปิ เจตํ ภควตา **ธรรมโม หเว รกฺขติ ธรรมจารินฺติ** ฯ ตสฺมา สาสนปญฺหิตา
สตุถาโร มหาชนํ ธรรมจรเณ สมฺปาเปนฺติ ธรรมเม ปตฺติฎฺฐาเปนฺติ ฯ กุลเสฏฺฐโฐ วา
คณชฏโฐ วา รัฐฎาธิปติ วา ธรรมญญฺเวย ปคฺคณฺหาติ อธมฺมํ วิทุสฺสตี ฯ โย โภจ
อธมฺมจารี โหติ, ปาณาติปาตี วา โหติ, อทินฺนาทายี วา โหติ, กาเมสุ มิจฺฉาจารี วา
โหติ, มุสาวาที วา โหติ, ตสฺเสว อาณากมฺมํ กาทพฺพํ (โหติ) ยถา ตํ กณฺฏเกณ
กณฺฏกฺุทฺตรณํ ฯ กิณฺจาปิ เจตํ อาณากมฺมํ อธมฺมิกํ โหติ, ตถา ตํ
อธมฺมวิทฺุสนฺตถาย อติกฺุมนโต ปุพฺเพ ปญฺญตฺตนิติปญฺญตฺติยา กตํ, ตสฺมา ตํ
อธมฺมิกํ โหติ ปญฺญตฺติธมฺมิกํ ฯ ตถจ รัฐฎาปาลิอาทิตฺติ คเหตุทพฺโพ
รัฐฎาปาสโนปายภูตํ อนุสาสนีเยภูตํ โหติ ฯ (ตถจ รัฐฎาปาลิอาทิตฺติ คเหตุทพฺโพ
รัฐฎาภิบาลโนปายเญว ปสาสนกิจจญฺจ โหติ)

พระเจ้าจักรพรรดิราชย์อ้อมทรงสักการเคารพนับถือธรรมเป็นใหญ่ **มีธรรมเป็นธงชัยนำพระ**
ราชจรรยา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๓ กาลก็อ้อมทรงเคารพในพระสัทธรรม **มีพรหมภาสิต**
เป็นที่อ้างว่า

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งที่ล่วงแล้ว ทั้งที่ยังไม่มาถึง
ทั้งในกาลบัดนี้ ผู้ยังโศกแห่งมหาชนให้หาย ทุกพระองค์
ทรงเคารพในพระสัทธรรมเสด็จอยู่มาแล้วก็มียังเสด็จอยู่ข้างหน้าก็มี
นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

จกกวตติราชา หิ ฌมมํ สกุกโรนโต ฌมมํ ครุกโรนโต ฌมมํ มาเนนโต ฌมมํ
ปฺมุเชนโต ฌมมํ อปจายมานิ **ธมฺมทุไซ** โหติ **ธมฺมเกตุ** **ธมฺมาริပါတโย** ฯ
อดีตานาคต-ปัจจุปปนฺนาปี สมฺพุทฺธา ฌมฺมครุโน โจนฺติ ฌมฺมคารวา ฯ วุตฺตญฺเหตํ
พรหมุณา

เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา
โย เจตฺรหิ สมฺพุทฺโ
สพฺเพ สทุธฺมฺมครุโน
อถาปี วิหริสฺสนฺติ

เย จ พุทฺธา อนาคตา
พหุณฺ्हํ โสกนาสโน
วิหริสฺสุ วิหาคี จ
เอสา พุทฺธานธฺมฺมตาติ ฯ

จริงอย่างนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ทรงประพฤติธรรมเป็นหลัก ทรงตั้งพระพุทธรูปบัญญัติไว้เป็นพุทธานุภาพ เพื่อรักษาธรรม ทรงวาง โทษไว้สำหรับลงแก่สัทธิธรรมิก ผู้ละเมิดธรรม ตั้งแต่ปรับอาบัติขึ้นไป จนถึงนาคณะ เสียจากคณะ เป็นที่สุด ทรงอุคหนุอำนาจ ส่องผู้รักษาพระพุทธรูปบัญญัติ แม้ทรงพระมหากษัตริย์ผู้เทียมถึงมิได้ ก็ไม่ทรงยกเว้น ประทาน แก่ผู้ประพฤติผิดธรรมควรรณิคณะ พระกรรณาคณะแม่เป็นธรรมที่ควรแผ่ไป ต่อแผ่ไปในฐานะที่ควร จึงจักสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ได้รับ สรุปความว่า การปราบอธรรมอันเป็นไปในคณะ เป็นกรณียะ ประการหนึ่งของท่านผู้ปกครอง

ตถา ทิ อมฺหากํ สฺมมาสมฺพุทฺโธ ธรรมฺครุ ธรรมฺคารโว หุตฺวา ธรรมํ รกฺขิตฺตุํ พุทฺธานุภาวโถ สิกฺขาปทสงฺฆาตา วินยฺปญฺญตฺติโย ปญฺญเปติ; เย ภิกฺขุอาทโย สหธรรมิกา สิกฺขาปทานิ วิตฺติกฺกมฺหติ, เตสํ กมฺมํ กาทฺตุํ อาปตฺติอาโรปนาทิกํ สงฺฆนาสนาปริโยสานํ ทณฺฑกมฺมํ ปฏฺฐเปติ, ये ปญฺญตฺตสิกฺขาปทานิ รกฺขนฺติ เตสํ วสํ อุปตฺถมฺเภติ ฯ กิจฺจวาปี โส ภควา มหากฺรณาย อสโม โหติ, โย ปน ภิกฺขุ อธมฺมาจารี โหติ นิคฺคหฺรโห, ตํ ทณฺฑกมฺมานาปชฺชนตฺถาย น วชฺเชติ ฯ กฺรณฺหา เหา สพฺพตฺถ ปวตฺเตตฺตพฺพาปี โหติ, ยุตฺตญฺญานฺเนสุ ปน ปวตฺติตา ว, ยมฺหิ ปวตฺติตา โหติ,ตสฺส อตฺถํ สาเชติ ฯ เอตฺถ ทิ สฺรูปตฺถโธ “สงฺเข ปวตฺตานํ อธมฺมานํ นิคฺคโห ปสาสนการีนํ กิจฺจํ โหตีติ ฯ

ในการแสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณ ชั้นแรกเสด็จไปทรงศึกษาที่ของสองคณาจารย์ คือ อาฬารดาบส
กาลามโคตร แลอุทกดาบส รามบุตร **ผู้ซึ่งมหาชนยกย่องว่าเป็นคณาจารย์ชั้นสูง**ในครั้งนั้นก่อน

ยथा หิ อมหากัม ภควา ปุพฺพเว สม่โพธา อนภิสมฺพุทฺโธ โพธิสฺสโต ว
สนฺโต สม่มาสม่โพธิญาณสงฺขาตัม โมกฺขธมฺมํ คเวสตี, **ตथा** โส โพธิสฺสโต อาทิมหิ
ตสฺมี กाले **อคฺคฺวณฺณิตานัม** ทฺวิเนหํ ตापฺसानํ สนฺติเก สมยํ ปริยาปุณฺนิ อาฬารสฺส
กาลามสฺส อุทฺทกสฺส รามปฺุตสฺส จ,

ข้อนี้ก็**ส่อ**พระการณวลีกตา

อิทมสฺส การณวลีกตัม **ทีเปติ** ฯ

เพราะว่าแม้จะ**ไม่ทรงเชื่อสนิท**ในสองคณาจารย์ แต่ทรงมั่นพระทัยในความสามารถของพระองค์เอง**ปานไร**ก็
ตาม แต่**เหตุการณ์บังความสมควรอยู่**ว่า ถ้าพระองค์จะ**ไม่ทรงศึกษา**ที่ของคณาจารย์อื่น เช่นสองดาบสนั้น
ก่อน ตั้งต้นทรงแสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณโดยลำพัง ถ้าพลาดพลั้ง**ไม่สำเร็จ**

กิญจาปิ หิสฺส เตสฺสุ โอกฺขปฺปนา อปฺปมตฺตกา ว อตฺตโน สามตฺติเย โอกฺขปฺปนา
พฺหุตฺวา โหติ, **การณัม** ปน (อิมํ ยุตฺตรูปํ อตถํ สฺสเจติ เปติ อิติ ตำนหลัง) “สเจ หิ โส ปญฺจัม
อาฬารุทฺทกาทึนํ อณฺเณสฺ อจาริยานํ สนฺติเก สมยํ **น** อปริยาปุณฺนิสฺส เอกโก วา ปน
โม่กฺขธมฺมํ คเวสิตฺวา เยเน เกนจิ การเณน ตัม **น** อธิคฺจฺฉิสฺส,

โลกก็จะคิดว่าพระองค์**มีอัมภมานะ**อติมานะ แลชวนกัน**เหยียดหยัน**

อณฺเณตฺติยา “อโย **ธมฺภี** อติมานีติ นินฺหิตุํ โอตารํ ลภิสฺสฺสนฺติปิ **อุปฺพณฺเฑสฺสฺสนฺติปิ,**

หากได้สำเร็จแล้วจะตรัสเทศนาเชิดชูพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้**นั้นให้เด่น**ก็ยาก

สเจปิ ตัม อธิคฺจฺฉิสฺส, อธิคตัม ธมฺมํ โลกานํ **ปากฺกัม** กตฺวา เทเสตฺถุ ทฺกฺกํ ภวิสฺสตี,

อีกข้อหนึ่ง เมื่อทรงเห็นว่า ลัทธิสมัยของคณาจารย์ทั้งสอง**มิใช่คลองแห่งพระโพธิญาณ** ก็ทรงอภัสสองคณาจารย์โดยสุคติบาย ยังความอาลัยเสียดายให้เกิดแก่ท่านทั้งสอง เสด็จไปในการแสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณ **โดยลำพัง**

อปิ โข ภควา อุภินันฺ ทาปสานํ สมยสฺส **โพธิญาณาปถภาวํ** อนุปสฺสสมาโน
สุคติปาเยน เต อาปุจฺจิตฺวา เตสํ อาลยํ อุปฺปาเตตฺวา **เอกเทสโต** โพธิญาณํ คเวสิตุํ
อปกฺกมิ ฯ

ที่แรก ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา **ซึ่ง** ในสมัยนั้น**นิยมว่า** เป็นบุญอย่างอุกฤษฏ์ เป็นทางสัมฤทธิ์แห่งผลทั้งปวงที่ปรารถนา

อาหิมุทฺติ ทฺวกรฺกิริยํ อกาลิ **ยา** ตสฺมี สมเย มนุสฺเสหิ อุกฺกฏฺฐปุณฺญ**สมฺมตา** เจว
อิจฺจิตฺตผลสฺมิทฺติมคฺค**สมฺมตา** จ โหติ ฯ

สิ่ง**ที่**คนทั้งโลก**นิยมว่าดี** แม้จะมีวิบัติกัซขาอยู่ในใจ แต่เมื่อไม่ได้**ข้อพิสูจน์พอเพียง** จะโต้เถียงคัดค้านสิ่งนั้น**ก็ไม่ชอบแก่เหตุ** **ทางที่ดี** ควรทดลองด้วยตน

ยํ ทิ โลเกหิ สาธฺวติ **นิยฺมิตํ** โหติ **ตตฺถ** กงฺขาปิ จิตฺเต สํวิชฺชติ **อลํภูตฺตฺสูจฺจํ** จ น
ลพฺภติ **ตทา** ตตฺถ วิวาทปฏิกฺเขปานํ กรณํ **การณสฺส** **อยุตฺตํ** โหติ, ตตฺถ ทิ
อตฺตนา **วิมฺสา** **ยุตฺตรูปา** ว โหติ ฯ

อันการณวลีกบุคคล**ย่อมไม่พรั่งพร้อม**ต่อความลำบาก ในเมื่อเห็นประโยชน์อันสมควร

การณวลีกา ทิ ปุคฺคลา ปฏฺฐิรูเป อตฺถे สมฺปสฺสสมานา กิลมถปฺปตฺตาปิ **น**
อุตฺตสนฺติ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเห็น**อำนาจแห่งเหตุ**เช่นนี้ จึงทรงบำเพ็ญทุกกิริยา**ทำนองเดียวกับ**ทรง**ศึกษาพิสูจน์**ลัทธิของสองดาบส

อมหากัม ธิ ภควา ปุพฺพเว สมนฺโฆธา อนภิสสมฺพุทฺโธ โปธิสฺสโตโต สนฺโต อิมํ **การณวลิกตาวลั** ทิสฺวา ว, **ยถา** อุภินฺนํ ตาปสฺสานํ สนฺตึเก สมยํ **ปริยาปุณนํ** เอวํ **ธมมํ** วิปฺสฺสิตุํ **ทุกฺกกริยา** อกาสิ ฯ

ในหนหลังทรงบำเพ็ญ**อย่างเข้มข้นยิ่งยวด**เป็นเวลานานฐาน **จึงทรงรู้**สึกว่า ไม่มีใครทนทานทำได้ถึงเพียงนั้น แล้วไม่ได้ตรัสธรรมอะไร **ซ้ำได้**พระปัญจวัคคีย์เป็นสักขีพยาน พอเป็นหลักฐานพิสูจน์ได้ว่า **ทุกกิริยานั้นไม่ใช่ทางสิ้นทุกข์จริง** **จึงทรงเลิกเสีย** ด้วยความเป็นผู้อยู่ในอำนาจแห่งเหตุอีกเหมือนกัน

โส ภควา จิรสฺสํ **อุกฺกฏฐภาเวน** **ทุกฺกกริยา** กตฺวา, **ยสฺมา** เย ธิ เกจิสฺมณฺพฺราหฺมณา **อุกฺกฏฐํ** **ทุกฺกกริยา** กโรนฺตา เอวฺรฺฐา กฏฺฐกา เวทนา เวทียนฺตึเอตาวปรมํ น อิตฺถ ภิโยโย, น โช ปนาหํ อิมาย กฏฺฐกาย **ทุกฺกกริยา** ย อธิคจฺจามิ **อุตฺตริมฺนุสฺสธมฺมา** อลฺมรียณฺฎาณทสฺสนวิเสสนฺตึ **มณฺญุตฺถ**, ปณฺจวคฺคิเย จ ภิกฺขุสฺกฺขิภูเต **ลภิตฺถ** **เย** เอวฺรฺฐา **ทุกฺกกริยา** น **ทุกฺขนิโรธคามินิ** **ปฺฏิปทา** โหตีตี **อปฺทสฺสาราหา** ภวนฺตึ, **ตสฺมา** **การณวลิกตาวลิตฺตตฺตา** ตํ **ปชฺหิตฺถ** ฯ

ข้อนั้นก็เป็นการแก้**อนุศาสน์**หมาย

อิทํ ปจฺจมา ภควโต **อนุศาสน์โนปายสฺส** อุปการโ โหติ ฯ

เมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้ว ทรงแสดงธรรม**คัดค้าน**ทุกกิริยาทั้งหลาย **อันเรียกว่า**อัสตทิกมถานุโยค **หาผู้หวังดังมีได้**

กถิ ฯ **ยथा** ธิ ภควา อภิสสมฺพุทฺโธ หุตฺวา สพฺพํ อตฺตทิกมถานุโยค**สงฺฆาตํ** **ทุกฺกกริยา** **ปฏฺิเสธฺนโต** **ธมมํ** เทเสตี **ตทา** **โย** **โกลิ** ภควนฺตํ **ปฏฺิจเจเตตี** **โส** **นาโหสิ** ฯ

หากพระองค์มิได้ตรัสรู้เสียเลย ก็ไม่มีใครล่วงครหาเยาะเย้ยว่าไม่พากเพียร

สเจ อภิสัมโพธิ์ นาสมฺพชฺชฌิสฺส, เกจิ “สมโณ โคตโม น อาตปปีติ วตฺตาริ น ภเวยฺย,

ถ้าไม่ได้ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาเริ่มต้นทรงบำเพ็ญทางจิตภาวนาทีเดียว ถ้าไม่ได้ตรัสรู้ โลกก็จะติว่า พระองค์ไม่เพียร

สเจ ทุกกรกิริยํ อกริตฺวา อาทิมฺหิ เกวลํ จิตฺตภาวนํ ปุเรตฺวา อภิสัมโพธิ์ นาสมฺพชฺชฌิสฺส, เกจิ “สมโณ โคตโม น อาตปปีติ ตํ ครหิตฺถํ ลภเวยฺย,

ครั้นได้ตรัสรู้แล้ว จะทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์ในดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา ทุกกรกิริยาก็จะเข้ามา เป็น อุปสรรคขัดขวางทางโอวาทานุศาสน์ ซึ่งพระองค์ไม่มีอุปาย ที่จะแก้ไขให้ปลดปล่อยไปได้เลย เพราะไม่เคยทรงบำเพ็ญมา

อภิสัมโพธิ์ จ สมฺพชฺชฌิตฺวา โลกานํ มชฺชฌิมาปฏิปทา คมนตฺถาย ฌมมํ อเทสิสฺส สภา ทุกกรกิริยา อกตฺปฺพุตฺตา โอวาทานุศาสนิยา อุปสคฺโค ภเวยฺย ยํ เกณจิ อุปายเณ สฺสฺเชน ปริโมเจตฺถํ น สกฺโกติ ฯ

ข้อนี้แสดงเยี่ยงของการฉกฉวยว่า เมื่อยังไม่ได้เหตุผลอันสมควร ย่อมไม่ด่วนคัดค้านเลิกถอน ลัทธิของเก่าอันหาทั้งหลายนิยมกัน แม้จะต้องลำบากตรากตรำทำ ตามลัทธินั้น เพื่อพิสูจน์ความจริง ก็ยอมตัดทางปรปวาทว่าเป็นเจ้าแบบเจ้าแผนไม่นับถือ ประเพณี คุณคือการฉกฉวยนี้ ย่อมเป็นอุปการแก่การแสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยประการเป็นนิตินัยดังนี้ ฯ

อิทํ การฉกฉวยสนฺต อชฺชฌายตีปภํ โหติฯ กถํ ฯ การฉกฉวยโน ทิ ปฏิรูปํ การฉกฉวย อชานนฺโต, ยานิ ปุราตนา นิ เจว พหุหิ สมฺมานิตานิ จ ทิฏฺฐิตฺตานิ อตฺถิ, ตานิ น ตรมาโน ปฏิโกสตี วา สมฺมุจฺฉินฺหิตี วา, กทาจิปี ตตฺททิฏฺฐิตฺตํ วิมฺเสตฺถํ อนุปฏิปตฺติชนกํ เขทํ อาปชฺชติ, เอวํ สนฺตปิ “อโย ตนฺติ ฌมฺมครุโก หุตฺวา น ปเวถิ สมฺภาเวตฺติ ปรปวาทํ ฉินฺหิตฺถํ ตํ เขทํ อธิวาเสตีฯ อิจฺจาโย การฉกฉวย โปธิญาณมคฺคณาย อุปกาโร โหติ ฯ

เมื่อได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงกระทำการเทศนาธิษฐานคือ ตกลงพระหัตถ์จะทรงแสดงธรรมสอนเวไนยสัตว์แล้ว

อนุตตร จ ปน สมมาสมโพธิ สมพุชฌิตวา ภควา เวเนยยานัม ฌมมัม เทเสตุ จิตตมมณสงฆาตัม ฌมมาธิภูฐานัน อกาสิ ฯ

ทรงคำนึงถึงผู้จะรับพระปฐมเทศนา

ตโต ปฐมมาย เทสนาย ปฏิคคหารหัง อาวชเชสิ ฯ

ทรงระลึกถึงตาสทั้งสองก่อน

อาโท ว อาฬารุทเท ตาปเส อนุสสิริ ฯ

ก็เพราะว่าท่านทั้งสองนั้น ว่าโดยเพศก็เป็นบรรพชิตด้วยกันควรจะไปรดก่อน

กสฺมา ฯ เวสโต หิ เต เทว ตาปสา ภควตา สทิสภฺตฺตา ปพฺพชิตา โหนฺติ, ตสฺมา เตสํ ปฐมัม ฌมมัม เทเสยฺย ฯ

ว่าโดยฐานะเป็นอาจารย์ผู้สั่งสอน ก็เป็นบุพการี ควรจะทรงกตเวทียเมื่อถึงสมัย

อาจริยภาวโต จ เต ภควโต อาจริยบุพพา หุตฺวา ปุพฺพการิภูฐานเ ติภูจฺจนฺติ, ภควา อีทิสเ ปฏิรูปเทสเมย สมิปฺตเต กตเวทิ ภเวยฺย ฯ

ว่าโดยฐานะเป็นเวไนย ก็เป็นอุคคติตัญญบุคคล เหมือนดอกอุบลอันขึ้นพ่นน้ำจวนจะบาน พอได้สัมผัสรัศมีพระอาทิตย์ก็จะบานทันที

อถฺวา เวเนยฺยภาวโต เต อุทกั อติภฺกมิตฺวา ลฺลิตานิ อุปฺปลาทีนิจฺจ สฺฐิริยรสฺมิสมฺพสฺสํ อากมยมานานิจฺจ สฺฐิริยรสฺมิจฺจา สมฺพญฺญมฺมตฺเตน อชฺชบุปฺพนกานิจฺจ วิย อุคฺชภูทิตฺถญฺญ โหนฺติ

ว่าโดยฐานไมตรีที่เคยอยู่ร่วมใกล้ชิดสนิทสนม

มิตตภาวโต จ เต ภควตา สหวาสีปุพฺพา วิสุตาสิกา จ โหนฺติ,

หยังทราบปกติจิตนิยมแลปรีชาสามารถของกันดี พอที่จะพูดกันให้เข้าใจได้ง่าย

ภควา เตสํ อชฺฌาสยญฺเจว สามตฺถิยญฺจ สุญฺญํ อาชานาติ, เตน เต สุขฺเขน ฌมมํ
อนุโพเชตฺถํ สกฺกณฺเวย,

ว่าโดยทางเป็นอุบายเผยแผ่พระศาสนา ท่านทั้งสองเป็นปราชญ์ชั้นสูง แลเป็นอาจารย์เดิม

ธมฺมปกาสณฺูปายโต จ เต ปณฺฑิตา พฺยตฺตา เมธาวิโน ปฎิพฺลา โหนฺติ ภควโต จ
ปุพฺพาวจรียา โหนฺติ,

เมื่อโปรดท่านทั้งสองให้ได้ธรรมจักขุ บรรลุมรรคผล ยอมตนเป็นพุทธสาวกได้ก่อน จะเป็นอุปัการแลเป็นกำลัง
ในการสั่งสอนเผยแผ่พระศาสนา

เตนปิ ยํ เตสํ ฌมมํ เทเสตฺวา ฌมฺมจกฺขุํ อุปฺปาเทตฺวา มคฺคผลเสสุ ปติฏฺฐาเปตฺวา เต
สวากฺภูเต กโรติ, ตํ ภควโต ฌมฺมปกาสเน พฺพุกาโร อติสยพลญฺจ ภเวยฺย, ตสฺมา
เต ตาปเส อนุสฺสริ ฯ

แต่เมื่อทรงทราบว่าท่านทั้งสองทำลายชั้นเสียแล้ว

ปัจฉา ปน เตสํ กาลกตภาวํ อญฺญาสี ฯ

จึงทรงระลึกถึงพระบัญญัติก็ต่อไป

โต ปณฺจวคฺคิเย ภิกฺขุ อนุสฺสริ ฯ

ก็เพราะว่าพระบัญญัติชั้นนั้น นอกจากเป็นบรรพชิตด้วยกัน ยังเป็นพยานสำคัญในเรื่องบำเพ็ญทุกรกิริยา

กสฺมา ฯ เต น เกวลํ ภควตา สหิสฺสุตา ปพฺพชิตา โหนฺติ, อถปิ ภควโต
ทฺถกฺกรกิริยากรณ อติสยสฺกฺขิโน

แลการที่ พระบัญญัติก็ออกบวชตามเสด็จ ฝ่าอุปัฏฐากพระองค์ในเวลาทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาเพื่อว่า เมื่อพระองค์ ได้ตรัสรู้ธรรมวิเศษแล้ว จะได้ทรงสอนให้รู้ตามบ้าง **ข้อนี้ปรากฏโด่งดังไปในที่นั้น** ๆแล้ว

ยี่ เจต ปณจวคคิยา “ อัย ฌมวิเสส อธิคนตฺวา อมฺเหปิ ตํ อนุโพเชสฺสตีติ จินฺเตตฺวา ภควนฺตํ อนุปพฺพชิตฺวา ทุกฺกรกิริยากาลे जेव ततो ज पुपुष्काले उपग्लฺ्लहनฺति, **ตํ** ตตฺถ ตตฺถेव **ปณญฺาตํ โหติ**, ตสฺมา ते ปณจวคคิเย ภิกฺขุ อนุสฺสริ ๑

ถ้าพระองค์ไม่ทรงสอนพระบัญญัติก็ให้รู้ธรรมตามเสด็จได้ก่อน

สเจ เตสํ ฌมํ เทเสตฺวา อนุโพเชตฺุ นาสกฺขิสฺส,

ก็จะเป็น**ข้อค้านตั้ง**ว่า แต่พระบัญญัติก็ออกบวชติดตามอุปัฏฐากพระองค์อยู่ทุกเช้าค่ำ พระองค์ยังไม่ทรงสอนให้รู้ธรรมอะไรได้ จะป่วยกล่าวไปไปถึงคนอื่นเล่า ๑

เอวมสฺส **อุปฺวาโท** “ เย ปณจวคคิยา ภิกฺขุ อตฺตानํ อนุปพฺพชิตฺวา อนุพนฺชฺชตา เทวสิกํ อุปग्लฺ्लहनฺติ เตปิ สมนฺเณ โคตโม กณฺจि ฌมํ อนุโพเชตฺุ นาสกฺขิ, ปเคว อณฺเญติ ๑

(การณวลีกตา) หน้า ๓๓๖-๓๓๘

ในการรับคนเข้าทำเป็นบรรพชิตบริษัท กล่าวคือ รับกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะบวช ให้
ได้บรรพชาอุปสมบท ครั้งแรกสมเด็จพระสุคตก็ทรงรับด้วยพระองค์เองด้วยวิธี เอหิภิกขุอุปสัมปทา
ครั้นต่อมาเมื่อพระสาวกตรัสรู้เสด็จขึ้นหลายรูปพอเป็นกำลังในการแพร่พระศาสนาได้ จึงทรงส่งท่าน
เหล่านั้นให้แยกย้ายกันไปประกาศพระศาสนาเมื่อมีกุลบุตรศรัทธาจะบวช ท่านเหล่านั้นก็นำมาเฝ้า
กราบทูลขอบรรพชา บางทีพากันมาแต่ถิ่นไกลกันดาร ต้องลำบากบอบช้ำทั้งอาจารย์แลศิษย์ก็มีเนือง
ๆ อันวิธีการเผยแผ่คำสอน มิใช่แต่จะมุ่งปลุกความนิยม ในทางโอวาทเท่านั้นต้องผ่อนผันให้ความ
สะดวกในการปฏิบัติด้วย ไม่เช่นนั้น กุลบุตรทั้งหลายซึ่งแม้มีศรัทธา ก็จะมีอดทนระอาใจว่า
เพียงแต่จะรู้ตามก็ยากอยู่แล้ว ยิ่งยากในอันจะปฏิบัติตามอีกเล่า

ธมมวินยเอ ทิ ปพพชิตุกาเม กุลปุตเต วิจินตวา ปฏิคคาโห เอว เวทิตพโพ
ฯ ปจฺจุมโพธิกาเล พุทฺโธ ภควา โย กุลปุตฺโต ชาตสทฺโธ ธมมวินยเอ ปพพชิตุกาโม
โหติ ตํ สยเมว อุปสมปาเทสิ ฯ สภา “เอหิภิกขุอุปสมปทาติ วุจฺจติฯ อถาปรภาเค
อนุพุทฺธา สาวกา พหุกาเยว, เต จ ธมฺมํ ปกาเสตุํ ปฏิพลา อหะสุ, ตสฺมา พุทฺโธ
เต ทิสาวิติสาสฺ ธมฺมํ ปกาเสตุํ อโยเชสิฯ เต เถรา จาริกญฺจรมานา ยทา ตตฺถ
ตตฺถ กุลปุตฺตา ชาตสทฺธา อิธ ปพพชฺชํ อภิกฺขณฺติ ตทา เต อาทาย สตฺถุ สนฺติกั
อาคนตฺวา สตฺถารํ ปพพชฺชํ ยาเจสุ ฯ อปฺเปกทา เต กนฺตารทฺธานโต อาคตา
ตปฺปจฺจยา อาจริยาปิ ปพพชฺชาเปกฺขาปิ กิลมฺหติ ฯ สาสนธมฺมวิตถารณํ ทิ น เภวลํ
สทฺธํ อุปปาเทตุํ โอวาททานวเสน ปวตฺเตตพฺพํ, อถโฆ ปฏิปตฺติกาเลปิ สุขํ อุปปาเทตุํ
สิธฺธิลํ กตฺวา ปวตฺเตตพฺพํ ฯ สเจ ทิ สิธฺธิลากรณฺน ปวตฺเตตพฺพํ, เต กุลปุตฺตา
สทฺธาสมฺปนฺนาปิ หุตฺวา อญฺญิเยยฺยํ หาราเยยฺยํ “สาสนธมฺมสุสฺส ทิ อญฺชานนฺมปิ ทฺวกรํ
โหติ ก็การณา ปนสฺส อญฺปิปตฺติ ทฺวกรตราติ ฯ

อีกประการหนึ่ง การฝึกฝนศิษย์ให้รอบรู้ จนเป็นผู้สามารถในกิจการ อาจบริหารหมู่คณะ ทำการณียะแทนตนได้ ย่อมเป็นกิจ ซึ่งอาจารย์ผู้เห็นการณ์ไกลไม่ละเลย ด้วยอำนาจในการรับคนเข้า ทำเป็นบรรพชิตบริษัท กล่าวคือรับกุลบุตรผู้ มีศรัทธาปรารถนาจะบวชให้ได้บรรพชาอุปสมบท เหตุนี้ จึงประทานพระพุทธานุญาตให้พระสาวกเหล่านั้นรับกุลบุตรให้บวชได้ ด้วยวิธีที่ให้กุลบุตรนั้น เปล่งวาจาถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ซึ่งเรียกว่าสรณคมณุปสัมปทา ก็สำเร็จเป็นอุบายแม่พระศาสนา ได้เห็นแพร่หลายรวดเร็ว

อปิจ ทิมทลฺลีสฺสึทฺติ อจฺจริเยทฺติ ยาว อตฺตโน ลิสฺสสา กิจฺเจสุ ปฏฺวิพลา หุตฺวา คณฺโณ ปฺริหริตฺตุ กฺรณฺนิยานิ กาทฺตญฺจ สกฺโกนฺตติ ตาว เหนฺลํ วิญฺญาตฺตุ วินยฺนลิกฺขปาปนสงฺฆาตํ กิจฺจํ อวิชฺหิตํเยว โหติฯ อิมินา การณวเสน สาวกานํ ภิกฺขุณฺํ กุลฺปฺตฺตํ ปฏฺวิคฺคเหตฺวา “พุทฺธํ สรณํ คจฺจามีสฺสึทฺติอาทินา วจีเภาเทน อุปสมฺปาเทตฺตุ อนฺนญฺญาสิฯ” อัย “ตฺติสรณคมฺณุปสมฺปทาติ วุจฺจติฯ” อิมินา อุปาเยน สาสนธมฺโม ชิปปิเยว วิตฺถาริโต โหติฯ

แต่วิธียังสำเร็จด้วยอำนาจบุคคล เมื่อสาวกมณฑลยังไม่แพร่หลาย การควบคุมและ รับผิดชอบ ยังเป็นภาระน้อย จะปล่อยให้เป็นภาระของเอกชนอยู่ก่อน ก็ชอบแก่กาละ แต่เมื่อมี พระสาวกมากขึ้นแล้ว

จริงอยู่ การกระทำด้วยอำนาจความคิดเห็นแห่งเอกชน ย่อมมีทางผิดพลาดได้ง่ายด้วย เหลือหูหลงตาลันใจ ยิ่งเป็นผู้หย่อนปรีชาสามารถ หรือซ้ายังเป็นทาสแห่งกิเลส ก็ยิ่งจะมีผิดมากกว่า ถูก แม้จะว่าในทางเป็นหลักฐานมั่นคงเล่า สองหูสองตาก็เดียวกันที่เหนจะสูญหลายหลายตามากใจได้ พระศาสนานี้จะมั่งคั่งยั่งยืนไป มีใช้ด้วยอำนาจบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นแน่แท้แต่จะเป็นไปได้ด้วยอำนาจ พระสาวกทั้งมวล ด้วยอำนาจแห่งเหตุนี้ เมื่อมีพระสาวกเป็นปีกแผ่นแล้ว จึงทรงยกอุปสมบทกรรม ให้เป็นการสงฆ์ ด้วยวิธีบัญญัติ จตุตถกรรมอุปสัมปทา ส่วนสรณคมณุปสัมปทา ภายหลังโปรดให้ใช้ เป็นวิธีบรรพชาแก่สามเณร ทั้งสองวิธีนี้ คงเป็นแบบฉบับเรียบร้อยดี ได้ปฏิบัติมาจนบัดนี้มิได้ เปลี่ยนแปลง ข้อนี้แสดงเยี่ยงอย่างของการฉวสิกขนาว่า เป็นผู้มุ่งความสะอาดแลประโยชน์อันจะพึง มีแก่หมู่คณะเป็นสำคัญ ไม่คิดสั้น ๆ เห็นแก่ตนเป็นประมาณ. การฉวสิกขนา ย่อมมีในสันดานของ ผู้มีบุญญาภินิหาร ดังรับพระราชทานฉววิสัยนามาเป็นนิตินัยจะนี้.

ปุคคสิกขาสนวเสน ทิ กิจจัน กรณ เตสํ นานปกาเรน ปวตตภาวโต
สุเขน ขลิตํ คจจติ ฯ สเจ ตํ ทสฺสนํ ลีลิตสามตถียสฺส วา กิเลสทาสภูตสฺส วา
ปุคคลสฺส วิตกโก ภเวยฺย, ตสฺส ขลิตํ ภียโยโส มตตตาย ภวติ ฯ ถลํ นาม
ทพฺพนิชานภาเวน อตถกถาย สติ ทวิกถณทวิเนตตเอกททิกสฺส ปุคคลสฺส ทสฺสนํ
พหุกถณพหุเนตตพหุททิกานํ ปุคคลานํ ทสฺสเนหิ สทฺธิ สมภาวํ อุปคนตุํ สกุกฺเณยฺย
ฯ ตถาเยว พุทฺธสาสนสฺส จิรปฺปติภูจฺฐาปนกิจจปี โหติ ฯ อวสฺสเยว พุทฺธสาสนสฺส
จิรภูจฺฐิติ ยสฺส กสฺสจि วเสน น ปวตตติ, สพฺเพสํ ปน สาวกานํเยว วเสน ปวตตติ
ฯ เตน ภควา สาวกานํ อนุปฺพุเพน เวปฺพลมहतตํ ปตฺตทานํ ญตฺติจตฺตถกมมอุปสมฺปทา-
วิชาเนน สงฺฆสฺส อุปสมฺปทากรรมํ อนุญญาสิ ฯ ปุพฺเพ ปน กตา สรณคมณุปสมฺปทา
สามเณรานํ ปพฺพชฺชาวิชานภาเวน อนุญญาตา โหติ ฯ อยํ ทฺวิธา อุปสมฺปทา
สฺสณฐาปิตนิตสฺสนรฺupa หุตฺวา ยาวชชตนา ปริวตตนาภาวโต อนุกตา โหติ ฯ อิห
“อโย คณตฺถปุเรกขารो โหติ น อตตตฺถปญฺญูติ การฉวสิกขนา น นิตสฺสนทฺธิปนํ
โหติ ฯ”

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบริบูรณ์ด้วยพระบารมีบุญญาภินิหารอันอุดม เป็นเหตุให้ ทรงอภิมรณในพระการณวสภิตาคฤณตั้งแต่ต้นมา แม้ทรงได้รับบรมราชาภิเษก มีอาชญา สิทธิได้อิสราภาพเต็มเปี่ยมในพระราชอาณาเขต ก็ได้ทรงถือข้อนั้นมาเป็นเหตุทรงประพฤติดำเนินการตาม อำนาจพระหฤทัย ให้นำออกเหนือความสมควรไปทรงเคารพนับถือเชื้อ พังพระราชวงศ์แลเสวกามาตย์ ผู้ใหญ่ตามฐานะเป็นอย่างดี มีพระราชกมลปรารถนาด้วยพระกตัญญูกตเวที ไม่ตรีจิตมิตรธรรมบริวาร สงเคราะห์ทรงตั้งตนประกอบราชกิจที่เหมาะสมแก่กาลเทศะเป็นขึ้นเป็นอัน พระราชกำหนดแลลัทธิ ธรรมเนียมแบบแผนของเก่านั้น ๆ อันยังไม่ล่วงสมัยแลที่ยังมีได้ พิสูจน์สถานไรก็ทรงสำเหนยงแล อนุวัตน์ไปไม่ทรงลบล้าง ส่วนที่ล่วงสมัย แลที่พิสูจน์ว่า ไม่เป็นสาระแล้ว ก็ทรงเลิกถอนแก้ไข เปลี่ยนแปลงไปตามรูปการ

มหाराชา หิ ทყยานมินุโห อุตตมปญญญาภินิหารปารมียา ปริญญโณ โหติ, ตัง ปฏิจจ อาทิตโต ปญญาเย การณวสภิตาย อภิตโต โหติ ฯ ลหุทธราชาภิเสโก หุตวา อาณกเขตตตมฺหิ ปริญญณเอกาธิปจฺจอิสฺสรวาสมาเยโตปิ โหติ, น ปน ตาทิสํ ภาวํ การณภาเวณ คเหตุวา ยถารุจียา ปฏิจฺจปตาวิริทุธานิ ราชกิจจานิ ปฏิปชฺชติ, เย ราชวสภิกา เจว เขฎฺฐฐามจฺจา จ โหนฺติ, เต ฐานานุรูปโต ครุกโรติ มานนฺติ สุตฺตสฺสติ จ, นิจฺจํ กตตญฺญกตเวทิตาธมฺเมณ เจว มิตฺตธมฺเมณ จ ปริวารสงฺคหฺมเมณ จ ปยุตฺตจิตฺโต โหติ, อาทิตโต ปญญาเย กาลานุรูปานิ เจว เทसानุรูปานิ จ สารภูตานิ ราชกิจจานิ ปยุตฺตติ ฯ ยา หิ ปุราณภูตา ราชานาปิ จาริตฺตานิปิ เนตฺตียปิ เวน สมยาตีตา น ยถารุจฺจํ อุปปริกฺขิตา โหนฺติ, ตา สมมา สมนุสฺสติ เจว อนฺวตฺตติ จ, น สมฺมจฺฉินฺทติเยว ฯ ยา ปน สมยาตีตา เจว อสารภาเวณ อุปปริกฺขิตา จ โหนฺติ, ตา การณานุรูปเณ สมฺมจฺฉินฺทติปิ สํโสเรตีปิ ปริวตฺเตตีปิ ฯ

เมื่อได้เหตุเป็นหลักฐานพอเพียง ก็โปรดให้บัญญัติเพิ่มเติม เพื่อตัดเหตุหายหน้าบ้าง สันับสนุนเหตุแห่งวิวัฒนาการ ทรงรับรู้เห็นสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน พระราชทานความคุ้มครอง แก่พระราชวงศ์ เมื่อเหตุการณ์อันสมควร เกิดขึ้นเป็นโอกาส ก็ทรงสละพระราชอำนาจส่วนพระองค์ ทรงมุ่งความสุขความเจริญแล ความเป็นปึกแผ่นแน่นหนาของสยามประชาชน ตลอดพระ ราชอาณาจักรเป็นใหญ่ ไม่ทรงเสียดายอาลัย พระประโยชน์สุขส่วนพระองค์ ทรงนึกคหะผู้กระทำ

ผิด บัดคนผู้ทำชอบ ตามระบอบของการนวลิกชนเจริญรอยพระพุทธจรรยา ตัดทางมา
แห่งปรปวาทเสียดี้ ควรสรูปเข้าเ็นบาลีพระพุท นินพณัว่า

อจจุททุดี เมธาวิ ปญญาสิลสมาหิต

นิกขั ชมโพนทสเสว โโก ต่ นินทุติมารหติ

บุคคลผู้เป็นปราชญ์ มีความประพฤติหาช่องที่จะต้องตำหนิได้ ตั้งอยู่ในปัญญาคือความฉลาด
รู้เท่าเหตุผล แลศีลคือความประพฤติตนตามระเบียบของหมู่คณะ ใครนำจะติบุคคลนั้นซึ่งบริสุทธิ์
ดุจทองชมพูนุททั้งแก่ง

เตลั สสสมณพราหมณียา ปชาย สทวมนุสสาย อตถาย หิตาย สุขาย
พรมหจริยาปเวทนาทิสานกิจจัน ปญจนัน สุชน ปวตตติ ฯ

ในฝ่ายพระสาวก อันพระศาสดาตรัสถาม ย่อมกราบทูลตามความจริง มีเรื่องแสดงไว้
สาธก เช่นภิกษุกลางรูปประพตติไม่สมควร ทำความอภัยให้เกิดขึ้นแก่คณะ ในเมื่อสิกขาบทห้าม
การประพตติอย่างนั้น ยังไม่ได้ทรงบัญญัติขึ้นไว้ พระศาสดาตรัสถามย่อมกราบทูลรับสารภาพตาม
จริง แลเมื่อสิกขาบทได้ทรงบัญญัติขึ้น ทำอย่างใดอย่างหนึ่งไปแล้วเกิดระแวงสงสัย ก็กราบทูลขอ
พระวินิจฉัย พระองค์ตรัสถามถึงเจตนาแลอื่น ๆ ย่อมกราบทูลตรง ๆ ฯ

เตสุ สาวกา ตาว สตุถารา ปุณฺณู ภูตมตฺถํ อโรเจนฺติ ฯ ตตฺริทํ นิตฺถสฺนํ
ฯ อิทฺทจฺโจ ภิกฺขุ วาริตฺตสิทฺธิขาปทสฺส อปฺปณฺณุตตกาเล กิณฺจิทฺเว อนนฺจจฺวิกิ กตฺวา
สงฺฆสฺส อยสฺ อูปฺปาเทสิ ฯ โภจฺจิ วาริตฺตสิทฺธิขาปทานํ ปณฺณุตตกาเลปิ ยงฺกณฺจ
วิตฺติกมฺม กตฺวา ปริสงฺกมาโน อูปฺปนฺนกุฏกฺกุจฺโจ หุตฺวา สตุถุ วินิจฺฉยตุถาย เอตมตฺถํ
อโรเจสิ ฯ โส สตุถารา เจตณญฺเจว อณฺญณฺจตฺถํ ปุณฺณู ภูตมตฺถํ อโรเจติ ฯ

ภิกษุกลางองค์เกิดความ กระสันขึ้นไม่ยินดีในพรมหจรรย์ มีรูปพรรณชูปพอมเศร้าซัด พระ
ศาสดาตรัสถามถึงเหตุแห่งความ ไม่ผาสุก ย่อมกราบทูลตามตรง และอะไรเป็นเหตุกระสัน ย่อม
กราบทูลเปิดเผย สาวกอื่นมีฉันท์ อภัยค้ำเป็นอย่างไรในเมื่อมีเหตุเกิดขึ้น และพระศาสดาตรัส
ถามย่อมกราบทูลด้วยความจริงใจ เช่นนี้ พระศาสดาทรง สามารถแก้ความเลื่อมเสียและความ
บกพร่องของสาวกเฉพาะรูปให้ดีขึ้น แลอาจอุปถัมภ์คุณความดี ของสาวกกลางรูปให้เพบูรณ์ เป็นอัน
บริหารคณะดีได้โดยสะดวก

เอตฺถ หิ โภจฺจิ ภิกฺขุ อูปฺปนฺนกุฏกฺกุณฺฐิ หุตฺวา พรมหจริเย อนนริมิตฺวา กิโส
อโหสิ ลฺล
อูกฺกุณฺฐิการณํ อโรเจสิ, ยถาภุจฺจํ สนฺทสฺเสสิ ฯ อปเรปิ สาวกา การณ อูปฺปนฺน
อตฺตนา ยถาชฺฌาสนฺยา หุตฺวา สตุถารา ปุจฺฉิยมาณา ตถาสจฺจานฺหฺรูปโต อโรเจสุ ฯ
สตุถา อิมินา การณฺน กสฺสจฺจิ ภิกฺขุโน ปุคฺคฺลิกานิ ปรีทานิเวกฺกลานิ วิโสธฺตุ
อสฺกฺขิ, กสฺสจฺจิ จ ฌมฺมคฺคณํ อูปตฺถมฺมเฏตฺวา เวปฺปุลลํ ปาเปตฺตุ อสฺกฺขิ ฯ เอวรูปํ หิ
วิธานํ สงฺฆปรีทาสฺส สฺสฺสจฺจ ปวตฺตาปนํ โหติ ฯ